

تاریخ و تمدن اسلامی، سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۲۹-۱۶۴

مالیات و هزینه‌های ولایات در دوره قاجاریه:

کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود (۱۲۹۴-۱۲۹۵ هـ)^۱

محمد علی کاظم بیگی

دانشیار دانشگاه تهران، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، تهران، ایران

سید مصطفی حسینی^۲

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

در دوره قاجاریه، اقتصاد و جامعه سنتی در ناحیه بسطام و شاهرود تحت تأثیر عوامل محلی و بیرونی دستخوش تحولات چشمگیری شد. پژوهش حاضر به بازخوانی کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود (۱۲۹۴-۱۲۹۵ هـ) و نیز تحلیل اطلاعات و آمار آن اختصاص دارد تا بر بخشی از تحولات محلی شاهرود در دوره مذکور پرتوی افکند. این پژوهش نشان می‌دهد که در عهد قاجاریه، به موازات تحول اقتصاد محلی (تجارت و کشاورزی)، عایدات حکومت مرکزی از ناحیه شاهرود در حالی افزایش می‌یافت که از یک سوی بار عمده مالیات بر دوش روستائیان بود، و از سوی دیگر چیزی از این افزایش درآمد به خزانه مرکزی نمی‌رسید، زیرا مخارج و هزینه‌های محلی بیش از عایدات مالیاتی آن بود.

کلید واژه‌ها: شاهرود، قاجاریه، تحولات اجتماعی-اقتصادی، مالیات، کتابچه جمع و خرج.

۱. تاریخ وصول: ۱۳۹۰/۴/۲۷؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۰/۶/۱۶.

۲. نویسنده مسئول، پست الکترونیک: s.m.hosini.hosini@gmail.com

مقدمه

در هر دوره تاریخی ساختار تشکیلات اداری و مالی تابعی از مقتضیات جامعه و روابط درونی و بیرونی آن است. در دوره قاجاریه مسئولیت امور مالی، دارایی و مخارج حکومت بر عهده دیوان استیفا بود که بر رغم نظم و ضوابط خاص ناشی از ماهیت وظایفش، از تغییر معاف نبود. این تغییر، مالیات را نیز شامل می‌شد که خود تابع اوضاع اقتصادی کشور و سیاست‌های دولت مرکزی بود.^۱ برای دولت‌مردان عصر قاجاریه، خزانه خالی مشکلی مزمن و بحران‌آفرین محسوب می‌شد که نتیجه عدم توازن در دخل و خرج دولت بود. اقتصاد توسعه‌نیافته، ناکارآمدی نظام مالیاتی و عایدات اندک از یک سوی، از دیگر سوی تهدیدات خارجی و هزینه‌های سنگین و غیرضروری علل اصلی بحران مالی بود که رفع آن حکومت را به چاره‌جویی و اقداماتی چون افزایش مالیات، فروش القاب و مناصب، استقراض، اعطای امتیازات اقتصادی به اتباع بیگانه و ... وادار می‌کرد.

آشنایی دقیق با نظام مالیاتی و ریشه‌های مشکلات مالی عصر قاجاریه مستلزم رجوع به اسناد مالی دیوان استیفای آن دوره است که آن‌چه از آن باقی مانده عملاً چندان مورد توجه قرار نگرفته است. شاید در این غفلت، مهم‌تر از عدم دسترسی، ویژگی‌های خود این گونه اسناد باشد که اعداد و ارقام مندرج در آنها به خط سیاق است. پژوهش حاضر به بازخوانی و تحلیل کتابچه دستورالعمل جمع^۲ و خرج^۳ بسطام و شاهرود در سال ۱۲۹۴ هـ. اختصاص دارد که یک سند مالی رسمی (۲۰ برگ در قطع ۲۱×۱۵ سانتی‌متر) به خط سیاق، ممه‌ور به مهر یوسف بن محمد حسن مستوفی الممالک،^۴ مربوط به زمان حکومت میرزا عبدالله خان علاءالملک^۵

۱. آل داوود، ۸/ ۲۲۰.

۲. «جمع در لغت گردآوردن است؛ در اصطلاح آن چه محرر از نقد و جنس بر عامل فراهم آورد» (نک: رساله در علم سیاق، ۲۷).

۳. «خرج در لغت پراکنده کردن از مال بود. در اصطلاح آن‌چه عامل یا مودی از جمله جمع داده باشد و محرران را از وجوه جمع آن اعتبار نمایند» (همان، ۲۶).

۴. میرزا یوسف مستوفی الممالک معروف به «آقا» (۱۲۲۷-۱۳۰۳ ق) پسر میرزا حسن آشتیانی در تبریز به دنیا آمد. مورد اطمینان ناصرالدین شاه بود که او را به مناصب مختلف از جمله ریاست دیوان استیفا گمارد. وی بین رجال، درباریان و مردم از احترام بسیار برخوردار بود (نک: بامداد، ۴/ ۴۷۸-۴۹۰).

۵. میرزا عبدالله خان علاءالملک - م ۱۳۰۸ ق - پسر میرزا نبی خان امیر دیوان قزوینی و ماهنوش خانم (سی و ششمین دختر فتحعلی شاه) بود. پس از چندی خدمت در دفتر استیفا و حکومت در همدان (۱۲۷۹ هـ) لقب علاءالملک گرفت و سپس در ۱۲۹۴ و ۱۲۹۵ هـ حاکم بسطام و شاهرود شد (نک: همو، ۲/ ۳۹۴-۳۹۶).

(۱۲۹۴-۱۲۹۵هـ) در منطقه مذکور است.^۱ برای تکمیل اطلاعات آن، مفاد کتابچه سال بعد شاهرود، یعنی ۱۲۹۵هـ نیز بازخوانی شده و موارد اختلاف این دو دستورالعمل با علامت اختصاری «کتابچه ۱۲۹۵» در پاورقی آورده شده است.^۲ گفتنی است که از میان دستورالعمل‌های صادره از سوی حکومت مرکزی برای حکام شاهرود، افزون بر این دو کتابچه، کتابچه دیگری نیز شناسایی شده است.^۳ اطلاعات دست اول این کتابچه‌ها به گونه‌ای است که آنها را برای آشنایی با کشورداری قاجاریه و نیز تاریخ محلی ناحیه بسطام و شاهرود ارزشمند می‌سازد، به‌ویژه آن که برخلاف مندرجات کلی سایر منابع اصلی، حاوی جزئیات درآمد و مخارج حکومتی هستند. افزون بر آن که مندرجات این کتابچه‌ها شامل آگاهی‌های موجز اما مهم در باره ساختار اجتماعی و سیاست دولت مرکزی در قبال طبقات مختلف جامعه محلی نیز است که برای مطالعه تاریخ اجتماعی کاربرد دارد.

دیوان استیفا: وظایف و شیوه کار

در دوره قاجاریه، مسئولیت امور مالی، دارایی و مخارج حکومت بر عهده دیوان استیفا بود که تحت ریاست مستوفی الممالک قرار داشت. مهم‌ترین وظایف مستوفی الممالک شناسایی منابع درآمد، تخمین، تقویم و گردآوری مالیات‌ها، چگونگی مصرف درآمد و تنظیم بودجه بود. مستوفی الممالک در ابتدای انتصاب به مقام خود - "عمل مباشری" - و نیز در آغاز هر سال مالی بودجه‌ای را بر اساس اطلاعات و سوابق مالی موجود در تشکیلات دیوان استیفا برای هر یک از ولایت‌ها تنظیم می‌کرد و برای حاکم ولایت ذی‌ربط می‌فرستاد. این بودجه «دستورالعمل جمع و خرج» نام داشت. حکام ولایات موظف بودند که با کمک مأموران محلی دیوان استیفا و بر اساس دستورالعمل مذکور، مالیات و سایر درآمدها را گردآوری و بخشی از آن را بر اساس موارد تصریح شده در دستورالعمل، در محل هزینه کنند. باقی‌مانده درآمد به خزانه شاهی انتقال می‌یافت.^۴ اگر مخارج فوق‌العاده‌ای چون قشون‌کشی پیش می‌آمد وجه آن از محل همین

۱. کتابچه جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه اودئیل، شماره ۹۱۶۷.

۲. کتابچه جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه بارس ئیل، شماره ۹۱۶۸.

۳. مشخصات این کتابچه که دسترسی به آن میسر نشد، از این قرار است: کتابچه جمع و خرج شاهرود و بسطام سنه ئیلان ئیل، کتبخانه و موزه ملک، شماره بازیابی ۲/۲۶۱۶.

۴. مستوفی، ۱/ ۴۲۲.

باقی‌مانده و یا درآمد ولایات اطراف تأمین می‌شد. بدین ترتیب دستورالعمل شامل دو بخش کلی جمع و خرج بود. در کتابچه، ابتدا «جمع» می‌آمد که جزئیات اصل و فرع مالیات، رسوم، عوارض و سایر درآمدها را شامل می‌شد. آنگاه جزئیات «خرج» ذکر می‌گشت که به ترتیب به مخارج ولایتی و مصارف دیوانی محل مربوط بود.^۲

بسطام و شاهرود در عهد قاجاریه: تحولات محلی

ناحیه بسطام و شاهرود، واقع در غرب ایالت خراسان، در سده سیزدهم و اوایل چهاردهم هـ/ ۱۹-۲۰م شاهد تحولات چشمگیر و هم‌زمان در ساختار اجتماعی- اقتصادی محلی و نیز سیاست قاجاریه بوده است. این تغییرات افزون بر استعداد محلی، حاصل کارکرد و تأثیر متغیرهایی چون موقعیت جغرافیایی و سوق الجیشی، قرارگرفتن در مسیرهای مهم تجاری (راه مشهد - تهران و بندرگز - استرآباد - شاهرود)، تحرکات ترکمان‌ها، سیاست‌های روسیه و پاسخ دولت ایران به آنها بود.^۳ شاهرود که تا یک سده قبل قصبه‌ای بیش نبود،^۴ در دوره قاجاریه از چنان رشد و توسعه‌ای برخوردار شد که نه تنها شهر تاریخی و حاکم‌نشین بسطام را تحت‌الشعاع قرار داد،^۵ بلکه در آخرین دهه سلطنت قاجاریه مرکز سیاسی و اداری منطقه‌ای وسیع شامل بسطام، دامغان و سمنان گردید.^۶ رشد و توسعه تجارت و کشاورزی، با تغییر اقتصاد محلی منطقه، شاهرود را به یکی از شهرهای عمده بازرگانی شمال شرق ایران نیز تبدیل کرد.^۷ بازار و دکان‌های جدید، کاروان‌سرای تاجرنشین، تجارتخانه و شرکت‌های بازرگانی اتباع بیگانه در آنجا پدید آمد.^۸ این در حالی بود که افزایش تقاضا برای مواد خام کشاورزی در بازارهای جهانی و برقراری امنیت در منطقه سبب رونق کشاورزی و در نتیجه افزایش تعداد

۱. «رسوم: آنچه که کتاب، محاسب و مباشرین و غیره از موجب، مستمری، بیوتات و غیره برای خود برمی‌داشتند» (فروغ اصفهانی، ۲۷۲).

۲. فروغ اصفهانی، ۲۶۱، ۲۵۵-۲۷۵؛ فراهانی، ۲۳/۱۶۶.

۳. ورت، ۳۵۵/۲؛ Fraser, 342; Basset, 199.

۴. شریعت زاده، ۴۸۱.

5. Fraser, 342.

۶. یغمایی، ۹۹.

۷. اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، ۳/ ۲۵۱؛ ذبیحی، ۲۵۶-۲۵۸؛ کرزن ۱/ ۳۷۶؛

Fraser, 342; Conolly, 1/185-186.

۸. ملگونف، ۷۲؛ ذبیحی، ۸۱، ۲۵۸؛ امین لشکر، ۲۱۵؛ لیتن، ۲۴۲-۲۴۳؛ نیز نک: Eastwick, 166.

روستاها، گسترش اراضی زیر کشت و همچنین تغییراتی در الگوی سنتی مالکیت آب و اراضی گردید.^۱

از لحاظ جغرافیایی شاهرود در مسیر شاهراه تهران- مشهد و نقطه ارتباطی نواحی مرکزی و شمالی ایران قرار داشت که هدفی برای توسعه‌طلبی روسیه شده بود. به همین سبب و نیز داشتن آب و آذوقه کافی اهمیت راهبردی چشمگیری به دست آورد.^۲ تهدیدات نظامی روسیه و تحرکات ترکمان‌ها، حکومت مرکزی را وادار به اقدامات دفاعی در ناحیه شاهرود می‌کرد که در فاصله اندکی از بندر گز در ساحل دریای مازندران قرار داشت. در این زمینه نخستین اقدامات در دوره فتحعلی شاه (حک: ۱۲۵۰-۱۲۱۲هـ) شروع شده بود که به فرمانش حصار برای شاهرود بنا گردید و نیروی نظامی در آنجا استقرار یافت؛ بدین ترتیب شاهرود پایگاهی نظامی گردید.^۳ برای امنیت کاروان‌ها در مسیر شاهراه تهران- مشهد، بین شاهرود و سبزوار نیز تعدادی قلعه نظامی بنا شد.^۴

توجه نظامی حکومت مرکزی و استقرار نظامیان در شاهرود با تغییرات اجتماعی همراه بود. جمعیت شاهرود از ۴۰،۰۰۰ نفر در ۱۲۳۸هـ/۱۸۲۲م به ۱۰،۰۰۰ نفر در ۱۳۳۱هـ/۱۹۱۳م رسید.^۵ خارج از حصار شهر، محله‌ها، بازار جدید، حمام‌ها، کاروان‌سرای تجاری، دکاکین، مساجد مساجد ساخته شد.^۶ پیامد رشد جمعیت و خانه‌ها، افزایش محلات و توسعه فیزیکی تبدیل شاهرود به یک شهر بود. این تغییرات که بر تحول اقتصادی دلالت دارد، با تحولاتی در جایگاه طبقات و گروه‌ها در ساختار اجتماعی همراه گردید که در آن در کنار حکام و شاه‌زادگان، تدریجاً زمین‌داران از موقعیت ولایی برخوردار شدند.^۷

بازگردیم به موضوع کتابچه جمع و خرج شاهرود. پیش از انقلاب مشروطیت (۱۳۲۴هـ)، مالیات بر اساس ممیزی بود که هر چند سال یک‌بار تجدید می‌شد. مستوفی الممالک با توجه به آخرین ممیزی، دستورالعملی را برای حکام هر یک از ولایات صادر می‌کرد تا بر اساس آن

۱. برای اطلاع بیشتر نک: حسینی، ۵۷، ۸۶-۸۸.

۲. مک گرگر، ۱۱۵/۲؛ کرزن، ۲۵۸/۱-۲۵۹؛ Pollock, 115.

۳. اعتماد السلطنه، *مطلع الشمس*، ۳/۲۵۱؛ نیز نک. Fraser, 343; Bassett, 199.

۴. *سفرنامه بخارا*، ۲۳-۲۵، ۶۳-۶۵؛ Ferrier, 89.

۵. عیسوی، ۴۷؛ نیز نک: Fraser, 342.

۶. برای اطلاع بیشتر نک: حسینی، ۷۲-۷۶.

۷. همو، ۷۶-۷۸.

مالیات و سایر درآمدهای دولتی را وصول و برای مخارج از پیش تعیین شده هزینه کنند.^۱ در دوره قاجاریه منبع اصلی درآمد حکومت مالیات ارضی بود که به صورت نقدی و جنسی اخذ می‌شد. اگرچه در ابتدای قرن سیزدهم هجری قمری مقدار مالیات ارضی یک دهم محصول بود، اما در عصر فتحعلی‌شاه به دو برابر (۲۰٪) رشد کرد که در عمل به ۳۰٪ و ۳۵٪ نیز می‌رسید. این رقم در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه تا حدود ۴۰٪ افزایش یافت.^۲ مالیات و عایدات شاهرود نیز در طول قرن سیزدهم به سبب اوضاع سیاسی کشور، سیاست مالیاتی دولت و نیز تحول اقتصاد محلی دستخوش تغییر شد. چنان‌که مجموع مالیات بسطام و توابع آن (از جمله شاهرود) از ۱۹۶۹ تومان در سال ۱۲۲۸هـ/۱۸۱۳م به ۶۵۰۰ تومان در سال ۱۲۳۸هـ/۱۸۲۲م افزایش یافته بود. این روند صعودی همچنان ادامه داشت تا این‌که در سال ۱۲۶۸هـ مالیات نقدی شاهرود به تنهایی به حدود ۹۳۳۷ تومان بالغ گردید (نک. جدول ۱). به نظر می‌رسد که امنیت ناشی از بنای قلعه‌ها و حضور نظامیان در کنار تنقیه قنات‌ها توسط مرتضی‌قلی‌خان، حاکم شاهرود، در بهبود اوضاع کشاورزی و در نتیجه افزایش درآمد منطقه مؤثر واقع شده بود.^۳

درآمد دولت از شاهرود همواره ثابت یا در حال افزایش نبود و به تناسب اوضاع اقتصاد محلی دستخوش تغییر می‌شد. در برخی از سال‌ها کاهش تولیدات ناشی از عواملی چون ناامنی، شیوع بیماری‌های واگیر (وبا) و قحطی، عایدات دولت از منطقه دچار رکود و نقصان می‌گردید، چنان‌که داده‌های موجود بر کاهش مالیات شاهرود در سال ۱۲۹۴هـ دلالت دارد. مالیات نقدی سال ۱۲۹۵هـ از سال قبل نیز کمتر بود (نک. جدول ۱). به‌زودی در پی کاهش تحرکات ترکمان‌ها و برقراری امنیت و نیز بازار خوب محصولات کشاورزی صادراتی، سطح اراضی زیر کشت و تعداد روستاها افزایش یافت و به بهبود اوضاع اقتصادی شاهرود منجر شد. افضل‌الملک در سال ۱۳۲۰هـ از توجه به آبادانی روستاها، تعمیر قنات‌ها و ثروت شهر شاهرود خبر داده است.^۴ مؤید این تحول افزایش چشم‌گیر مالیات نقدی و جنسی شاهرود است که بنا بر اسناد رسمی، در ۱۳۲۲هـ دو برابر و نیم سال ۱۳۰۶هـ شده بود (نک. جدول ۱). در دوره مشروطیت،

۱. مستوفی، ۱/ ۴۲۱؛ فراهانی، ۱۶۷.

۲. لیتن، ۱۹۵.

۳. روزنامه وقایع/تفاهیه، نمره ۶۷، سال ۱۲۶۸هـ نیز نک. اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، ۹۰/۱-۹۲؛ همو، مرآت البلدان، ۱۱۲۷/۲.

۴. افضل‌الملک، ۳۲؛ نیز ذبیحی، ۸۶.

در پی اصلاحات در تشکیلات مالیه، الغا تیول^۱ و تسعیر^۲، افزودن تفاوت عمل^۳ به اصل مالیات ارضی، و نیز اعاده نظم، درآمد دولت از شاهرود اندکی بهبود یافت و مجموع آن در ۳۱-۱۳۳۰ هـ / ۱۳-۱۹۱۲ م تقریباً به همان مقدار سال ۱۳۲۲ هـ رسید، با این تفاوت که در کنار مالیات نقدی و جنسی، مالیات‌های دیگری نیز وضع شده بود (نک. جدول ۱). در عصر قاجاریه عدم توازن میان دخل و خرج یکی از مشکلات عمده دولت محسوب می‌شد. بنا بر اطلاعات کتابچه سال‌های ۱۲۹۴ و ۱۲۹۵ هـ مخارج و مصارف نقدی شاهرود بیش از درآمد آن بود و قریب به ۳۰۰۰ تومان کسر بودجه داشت که علی القاعده دولت مرکزی می‌بایست از محل دیگری تأمین کند (نک. جدول ۱). بدین ترتیب از این ولایت نه تنها چیزی به خزانه نمی‌رسید بلکه دولت مرکزی مجبور بود مبلغی از درآمد حاصله از سایر مناطق را در شاهرود هزینه کند. این ویژگی بر اهمیت و جایگاه شاهرود در سیاست‌های حکومت مرکزی دلالت دارد. در سال ۱۲۹۵ هـ کاهش مالیات نقدی مانع از افزایش مخارج نقدی نشد. یک سبب این فزونی را باید در سیاست دولت مرکزی جستجو کرد که حقوق برخی از مستمری‌بگیران در گذشته را به اشخاص و رجال دیگر اختصاص داده بود (نک. دنباله). به هر روی، همان گونه که کتابچه ۱۲۹۴ هـ دلالت دارد، تنها بخش نسبتاً کمی از درآمد برای حاکم و دارالحکومه هزینه می‌شد.^۴ این سنت در سال‌های بعد نیز کما بیش رعایت می‌شد. بنا بر گزارش کرزن^۵ در ۱۳۰۶ هـ / ۱۸۸۹ م مجموع هزینه حکومت شاهرود از بابت حق الحکومه، تخفیفات^۶ و تعمیرات^۷ ۱۲۵۰ تومان بود، در حالی که

۱. «تیول آن‌چه از دهات و مزارعات به کسی از اهل خدمت یا اهل دعا واگذارند که مطالبه مالی دیوان از او نشود» (فروغ اصفهانی، ۲۴۸)؛ «واگذاری درآمد و هزینه ناحیه معینی از طرف پادشاه به اشخاص در اثر ابراز لیاقت یا به ازای مواجب و حقوق سالانه» (لمتون، ۷۷۸).

۲. نرخی که بر حسب آن مالیاتی را که به دینار طلا یا به جنس تقویم شده بود به دینار رایج یا به‌طور کلی به پول نقد تسعیر می‌کردند (لمتون، ۷۷۶).

۳. اختلاف مبلغ ثبت شده در صورت دفترهای مالیاتی با آنچه حکام و مأمورین محلی در زمان وصول مالیات اخذ می‌کردند تفاوت عمل نام داشت (جمال زاده، ۱۲۲).

۴. این به مفهوم بسنده کردن حکام و مأمورین به مواجب مقرر شده و عدم اجحافات ایشان برای کسب درآمد بیشتر نیست.

5. Curzon, G. N.

۶. «تخفیف نقصان خراج موضعی است» (فروغ اصفهانی، ۲۴۶)؛ «آن چه وضع کنند بر استمرار» (لغت‌نامه دهخدا). دهخدا).

۷. «تعمیر: وجهی که به خرج اسباب بیوتات یا مرمت عمارات رسانند» (فروغ اصفهانی، ۲۴۷).

مجموع درآمد به ۱۸،۸۳۹ تومان بالغ می‌گردید (نک. جدول ۱). در دوره مشروطیت با وجود پاره‌ای اصلاحات و تعدیل بازهم بودجه دولتی مبالغی کسری داشت.^۱ بخشی از این عدم موازنه از رشد هزینه ادارات دولتی ناشی می‌شد که خود نتیجه تغییرات در نحوه کشورداری و سیاست تمرکز نظام جدید بود. بر اساس یک گزارش، مجموع هزینه‌های ادارات و دوایر دولتی شاهرود در ۳۱-۱۳۳۰هـ/۱۳-۱۹۱۲م یک دهم مجموع درآمد دولت از آن شهر بود. این بدان معنی است که اصلاحات مالی و مالیاتی مجلس بر رغم افزایش درآمد، در عمل نتوانست موجبات کاهش هزینه‌ها را فراهم آورد. گفتنی است که درآمد دولت از مالیات جنسی شاهرود وضعی بهتر از مالیات نقدی آن داشت که به استعداد منطقه برای فعالیت‌های کشاورزی بازمی‌گشت. با وجود این، تدریجاً میان عایدات جنسی و مصرف آن در محل نیز توازن برقرار شد (نک. جدول ۱).

کتابچه دستورالعمل راهنمایی دقیق برای تشکیلات اداری شاهرود نیز است. بر اساس حقوق و مواجب مأموران دولتی می‌توان دریافت که تشکیلات اداری تحت ریاست حاکم بود که غالباً از شاهزادگان قاجاری انتخاب می‌شد. حکام در صورت حضور در محل مأموریت، خود در بسطام مستقر شده نایبی را بر شاهرود می‌گماردند. حاکم را مأمورانی چون مستوفی، مهرداد، محاسب، عزب‌باشی^۲ و محررین در امر حکومت یاری می‌دادند. از عدم ذکر هزینه‌های مربوط به تلگرافخانه در بخش خرج کتابچه دستورالعمل، می‌توان دریافت که امور آن در حوزه وظایف حاکم قرار نداشت.^۳

در دوران قاجاریه برخی از طبقات اجتماعی بانفوذ و والامرتبه علاوه بر امتیازهای گوناگون، حقوق و مواجب دولتی داشتند. در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، امیرکبیر با حذف برخی مستمری‌ها^۴ و مصارف غیرضروری برای موازنه بین دخل و خرج کوشیده بود که پس از عزلش این سیاست ادامه نیافت. بخشی از درآمد به این گروه اختصاص داشت. بررسی مخارج حکومتی شاهرود در ۱۲۹۴ و ۱۲۹۵هـ به درک بهتر این موضوع کمک می‌کند. از مجموع هزینه‌های دولتی، ۷۲٪ به مصارف قشون، ۱۳٪ مواجب^۵ و استصوابی^۱ دارالحکومه، ۷٪

۱. جمال زاده، ۱۵۷.

۲. عزب‌باشی رئیس محاسبان و منشیان را گویند (دهخدا).

۳. تا سال ۱۳۲۸هـ/۱۹۱۰ خطوط تلگراف ایران اجاره داده می‌شد (لیتن، ۲۱۹).

۴. «مستمری آن‌چه از نقد یا جنس به طور استمرار ماهانه یا سالانه دهند» (دهخدا).

۵. «آن‌چه در وجه سایر نوکر به قرار باشد» (فروغ اصفهانی، ۲۴۸).

مستمری، ۵٪ مقرر^۲ اهالی ولایت و ۳٪ به تخفیف اختصاص داشت. البته مبلغی هم برای عزاداری امام حسین(ع) و چاپارخانه هزینه می‌شد.

بخش اعظم درآمد شاهرود برای نگاهداری قشون (توپچیان، تفنگداران و فوج سواره و پیاده عرب و عجم) و حقوق نظامیان از جمله فرماندهان (خوانین) و غلام‌پیش‌خدمتان^۳ هزینه می‌شد.^۴ اختصاص ۷۲٪ درآمد سال ۱۲۹۴هـ به مخارج قشون به تدابیر نظامی پیش‌گفته حکومت مرکزی بازمی‌گشت که برای مقابله با یورش ترکمان‌ها و تهدیدات روسیه، اقدام به استقرار قشون و ساخت استحکامات نظامی در این ناحیه راهبردی کرده بود. این تدابیر دفاعی مستلزم هزینه‌های چشم‌گیری بود که عایدات شاهرود تکافویش نمی‌کرد. حکومت مرکزی نیز مجبور به جبران این کسری از درآمد سایر ولایات بود. در ۱۲۳۸هـ مجموع مالیات شاهرود و بسطام و توابع آن ۶،۵۰۰ تومان بود که برای نگهداری ۲،۰۰۰ تفنگچی در شاهرود هزینه می‌شد.^۵ آ. کانالی در ۱۲۴۶هـ از حضور ۴،۰۰۰ نظامی شاهرودی در ارتش شاه خبری می‌دهد که مقرر^۶ سالانه هر یک از آن‌ها ۸-۱۰ تومان بود.^۷ همچنین مک‌گر^۸ در ۱۲۹۲هـ / ۱۸۷۲م از فوج عرب و عجم شاهرود به عنوان یکی از دسته‌های نظامی قشون ایران نام برده که متشکل از حدود ۱،۰۰۰ پیاده و ۵۰۰ سوار بود.^۸

هزینه سنگین دولت برای نگاهداری قشون لزوماً به مفهوم پرداخت منظم مواجب نیست. گاه حقوق نظامیان به طور کامل و تمام به دست آنان نمی‌رسید. به عنوان نمونه در سال ۱۲۶۸هـ تفنگچیان عباس‌آباد و قلعه میاندشت از فرماندهان و مباشرین حکومت شاکی بودند،

---

۱. «استصوابی آن است که هر سال حاکم به محاسب دهد که در تصویب و تصحیح عمل آن کوشد و نگذارد به او زیادتی نمایند» (همو، ۲۷۱).

۲. «مقرر^۲: آن چه در وجه عمل برقرار داشته باشد» (همو، ۲۴۸).

۳. غلام‌پیش‌خدمتان صاحب بالاترین مرتبه در کشیک‌خانه، امرایی بودند که دولت ذخیره داشت، در وقت ضرورت برای حکومت یا ریاست یک دسته از قشون یا رسالت و اصلاح امور معظم (مدرسی، ۴۱۴).

۴. نک. همین مقاله، بخش دوم، مصارف قشون، ۳۱.

5. Fraser, 343.

6. Conolly, 186-87.

7. MacGregor, C. M.

۸. مک‌گر، ۱۳۷/۲.

زیرا نیمی از مواجب ایشان را به خود اختصاص داده بودند.^۱ این فرماندهان که در ابتدا با اتکا به نیروی نظامی و تیول قدرت زیادی داشتند، در طول زمان با تبدیل تیول‌های موروثی به املاک شخصی و تملک سایر اراضی، طبقه بزرگ مالکان محلی را تشکیل داده از جایگاه اجتماعی والایی برخوردار شدند.^۲

بعد از مصارف قشون، مواجب دیوانی و استصوابی دارالحکومه بیشترین هزینه را برای دولت داشت. چنین می‌نماید که در این بخش، حقوق حاکم از لحاظ نظری کاهش یافته بود.^۳ با وجود وجود این، مواجب دیوانی که به شاهزادگان قاجار، خوانین و امراء نظام و سایرین پرداخت می‌شد، دست‌خوش چنین نقصانی نگردید، زیرا همواره بودند کسانی که نامشان به فهرست طویل مستمری‌بگیران افزوده شود، چنان‌که در سال ۱۲۹۵هـ اگرچه نام افرادی چون ورثه محمد باقرخان در کتابچه به چشم نمی‌خورد، ولی اسامی جدیدی چون امیر الامراء معیر الممالک، محسن‌خان، مصطفی‌خان، علی‌خان ظهیر الدوله و حبیب‌الله‌خان به سیاهه مواجب‌بگیران از درآمد شاهرود دیده می‌شود که خود سبب افزایش مخارج حکومت می‌شد.

مستمری اهل ولایت تنها ۷٪ مخارج حکومتی در ۱۲۹۴هـ بود. این مستمری به تیولداران و مالکان و جز اینان تعلق داشت. تیولدارهای محلی را عمدتاً خوانین محلی و علما تشکیل می‌دادند که در دوره قاجاریه نفوذ چشمگیری در میان مردم داشتند. سیاست‌های دینی ناصرالدین شاه که بهبود روابط علما با دستگاه حکومت را هدف داشت، با تلاش برای دلجویی و جلب حمایت معنوی این طبقه از طریق پرداخت حقوق و مستمری به تعدادی از ایشان همراه بود، چنان‌که سال ۱۲۹۵هـ در فرمانی به حکام ولایت، ضمن تصریح بر لزوم رعایت احترام علما و رأی ایشان در محاکم شرع، بر پرداخت به‌موقع حقوقشان تأکید شده است.^۴ از این روی جای تعجب نیست که در کتابچه ۱۲۹۴هـ ۷۲٪ درصد مستمری‌ها به علما و روحانیون محلی اختصاص داده شده بود؛ حتی خادم مسجد جامع بسطام نیز تیول خود را داشت. به این مخارج باید هزینه‌های تعزیه امام حسین(ع) را افزود.^۵ به هر روی، با توجه به مستمری‌های متفاوت این

۱. "روزنامه مملکت خراسان و سمنان"، ۳۴۳، ۳۴۵.

۲. لمتون، ۲۶۷.

۳. چنانکه حق‌الحکومه شاهرود در سال ۱۳۰۶هـ به ۳۰۴ تومان کاهش یافته بود (کرزن، ۵۷۲/۲)؛ این به مفهوم نفی درآمدهای غیر قانونی و اجحافات ایشان نیست.

۴. کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه بارس ثیل (۱۲۹۵).

۵. نک. همین مقاله، بخش دوم، ۲۰-۲۸.

این گروه می‌توان حدس زد که دولت مرکزی از این طریق در صدد اعمال نوعی سلسله مراتب و کنترل در میان علمای محلی بود که محل استقرارشان در معرض حملات ترکمن‌های سنی‌مذهب و مطمحن نظر روس‌ها بود.

مقرری عمال ولایتی ۵٪ درصد مجموع هزینه‌های حکومتی بود که از درآمد شاهرود پرداخت می‌شد. مبلغ آن به تناسب جایگاه و مرتبه اجتماعی افراد تغییر می‌کرد. این مقرری به مأموران حکومتی (مانند میرزا محمد قلی مستوفی و آقا حسن کدخدا)، خوانین و فرماندهان نظامی (علی اصغر خان، مصطفی خان) و دیگران پرداخت می‌شد.^۱ در کنار اینان اسامی سرکردگان و بزرگان عرب‌تبار منطقه^۲ نیز به چشم می‌خورد که مقرری نقدی و جنسی داشتند. در واقع اهالی این ناحیه را ترکیبی از بومی‌ها و عرب‌ها^۳ تشکیل می‌دادند که پیش از قاجاریه حکومت ولایت را داشتند. اینان در دوره قاجاریه فوج عرب را تشکیل دادند. به گزارش فریزر در ۱۲۳۸هـ حدود ۱۰،۰۰۰ تن از عرب‌ها در قشون شاهرود خدمت می‌کردند.^۴ به همین سبب فرماندهان فوج عرب در منطقه نفوذ قابل توجهی داشتند.

به دلالت کتابچه ۱۲۹۴هـ از میان طبقات مختلف اجتماعی ناحیه شاهرود، شاهزادگان قاجار، خوانین و فرماندهان نظامی، مأموران حکومت و تعدادی از علما نه تنها از پرداخت مالیات معاف بودند بلکه از حکومت مواجب، مستمری، مقرری، انعام و تیول نیز می‌گرفتند. اینان با داشتن املاک نسبتاً وسیع، طبقه زمین‌دار ولایت را تشکیل می‌دادند. کسانی چون حاجی محمد رحیم خان قاجار، جان محمدخان و جهانسوز میرزا تیول‌ها را تدریجاً به ملک شخصی خود تبدیل کردند.^۵ بدین ترتیب دولت بیشترین توجه را در حالی به زمین‌داران داشت که رعایا و طبقات پایین جامعه علاوه بر عدم برخوردارگی از حقوق و مزایای طبقات مذکور، بار و فشار مالیات را بر دوش می‌کشیدند.

۱. نک. همین مقاله، بخش دوم، ۲۰-۲۱.

۲. در دوره خلافت بنی عباس در حدود ۱۲،۰۰۰ چادر نشین از قوم عامری از عربستان به این ناحیه کوچ کردند و به مرور زمان با بومیان این منطقه عجین شدند، نک. Conolly, 187.

۳. برای اطلاع از بلوک و روستاهای عرب تبار نک. حکیم الممالک، ۱۰۳؛ اعتماد السلطنه، *مطلع الشمس*، ۲۴۷/۳-۲۴۸، ۲۵۸-۲۵۹؛ امین لشکر، ۲۱۱.

4. Fraser, 343.

۵. نک. حکیم الممالک، ۸۷؛ امین لشکر، ۶۹؛ افضل الملک، ۳۱؛ ناصر الدین شاه، ۷۱، ۲۳۷، ۲۴۷؛ سهام الدوله بجنوردی، ۳۳-۳۴، ۱۸۷.

یکی دیگر از اطلاعات ارزشمند کتابچه‌های مورد بحث موضوع مالیات و درآمد شهرنشینان است که مبلغی نسبتاً ناچیز بود. اگرچه طبقه تجار و بازاریان که از حکومت حقوق دریافت نمی‌کردند عملاً از پرداخت مالیات هم معاف بودند. این گروه که در نتیجه رونق داد و ستد و نیز سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی ثروتمند شده بود، به سبب مشارکت در امور خیریه و وقف برخی مستغلات و املاک و نیز احداث ابنیه عام المنفعه (مسجد، حمام و آب انبار) از احترام و موقعیت اجتماعی والایی برخوردار شده بود. در واقع این طبقه عهده‌دار کارهای عمرانی و آبادانی بود که در بودجه دولتی ردیفی به آن اختصاص نمی‌یافت.^۱

کتابچه دستورالعمل جمع و خرج شاهرود حاوی اطلاعات جزئی و دقیق دیگری نیز هست که بررسی آنها مجال دیگری می‌طلبد.

جدول شماره ۱: درآمد و مخارج شاهرود و بسطام (۱۲۲۸-۱۳۳۱هـ.ق)^۲

هزینه در محل	درآمد کل			سال (هـ.ق)	
	مجموع (تومان)	جنسی			نقدی (تومان)
		کاه	غلات (گندم و جو)		
؟	۱۹۶۹	؟	؟	؟	۱۲۲۸
؟	۶۵۰۰	-	۲۶۰۰ خ (۴۰۰۰ ت)	۲۵۰۰	۱۲۳۸
؟	؟	۳۸۲۰ خ و ۲۰ م	۳۵۴۳ خ	۹۳۳۶	۱۲۶۸
ن: ۱۲۶۱۴ ت غ: ۳۴۹۵ خ و ۸۶ م ک: ۲۸۹۷ خ و ۵۰ م	؟	۳۷۳۳ خ و ۸۶ م	۳۴۴۴ خ و ۵۵ م و ۲۸ س	۹۰۹۰	۱۲۹۴
ن: ۱۲۷۳۲ ت غ: ۳۴۶۰ خ و ۲۷ م ک: ۲۸۷۶ خ و ۱۴ م	؟	۳۷۸۸ خ و ۸۶ م	۳۴۹۵ خ	۸۹۳۱	۱۲۹۵
۱۲۵۰ ت	۱۸۸۳۹	۲۸۷۲ خ	۳۵۴۲ خ	۹۳۳۷	۱۳۰۶
؟	۵۱۲۶۷	۳۶۷۹ خ (۱۸۳۹ ت)	۳۳۷۹۹ خ (۳۳۷۹۹ ت)	۱۵۶۲۸	۱۳۲۲

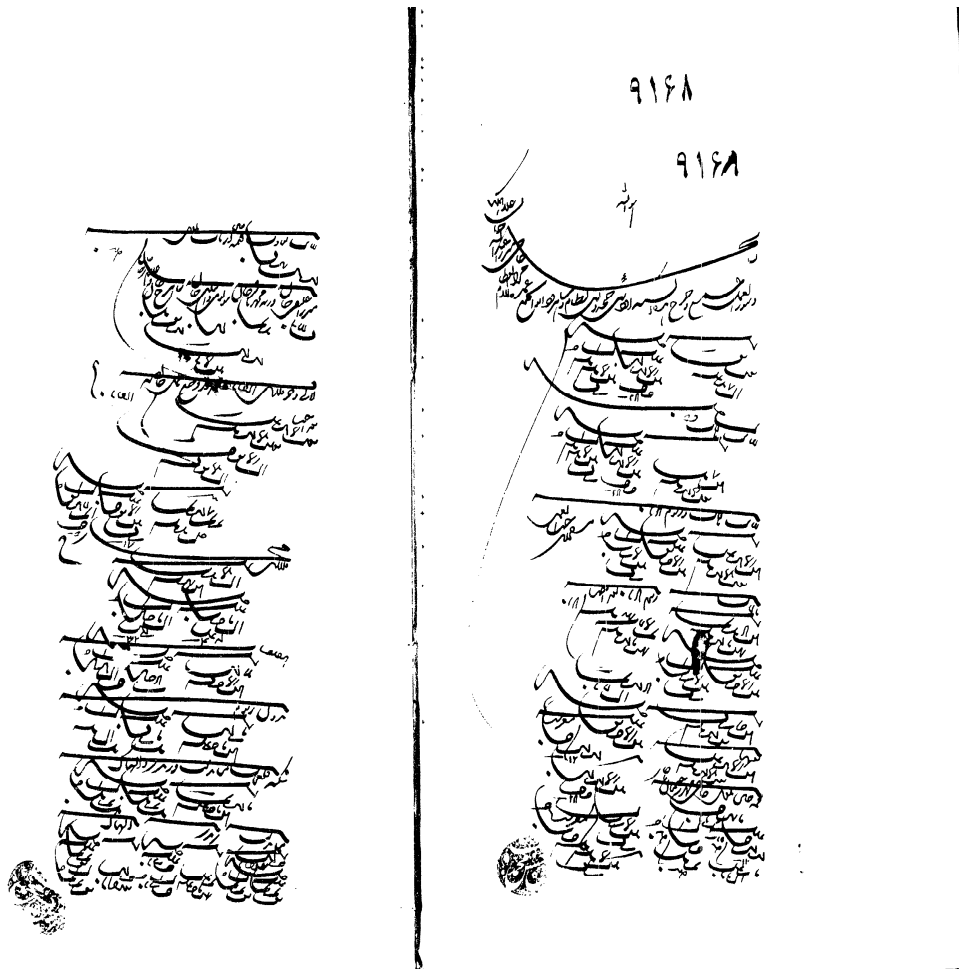
۱. برای نمونه در دهه ۱۲۹۰هـ حاج محمد قاسم (ابوالقاسم) از تجار معروف با همکاری سایر تاجران بازاری جدیدی که دارای ۳۰۰ باب دکان و دو باب حمام در خارج شهر احداث نمود، بنای مسجد شیخ علی اکبر مجتهد با مساعدت‌های مالی تجار به تدریج ساخته شد و... (ذبیحی، ۲۵۸؛ سدیدالسلطنه، ۲۴۹؛ وقفنامه شیخ علی اکبر، بایگانی اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان شاهرود، سال ۱۳۱۴ق، ع-۵۲) (از این پس به اختصار ب.ا.ش)؛ برای کسب اطلاعات بیشتر نک. حسینی، ۷۴-۷۷).

۲. اختصارات: ت: تومان؛ خ: خروار؛ م: من؛ س: سیر؛ ن: نقدی؛ غ: غله؛ ک: کاه.

مالیات و هزینه‌ها ولایات در دوره قاجاریه / ۱۴۱

۴۳۵۸ ت	۵۰۲۰۸	؟	۹۰۳۹ (از بابت ماکولات)	۴۱۱۶۸ (از بابت نقدی و جنسی)	۱۳۳۰ - ۳۱
--------	-------	---	------------------------	-----------------------------	-----------

منابع: به ترتیب 173؛ Kinneir؛ 343؛ Fraser؛ اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، ۱/ ۳۲۷؛ کتابچه دستور العمل جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه اودئیل؛ کتابچه دستور العمل جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه بارس ئیل؛ کرزن، ۱/ ۵۷۲-۵۷۴ و جمال زاده، ۱۲۳؛ کتابچه تشخیص جمع ولایات سنه بارس ئیل ۱۳۲۲؛ لیتن، ۲۱۱-۲۱۵.

هو الله	
کتابچه دستورالعمل جمع و خرج هذه السنه اودئیل ^۱ خجسته دلیل بسطام وشاهرود وشاهرود ابواب جمع ^۲ عمدۀ الامراء العظام حاجی میرزا عبدالله خان الملك [حاکم شاهرود]	
نقد: ۹۰۹۰ تومان و ۱۶۲۳ دینار ^۳	جنس: غله ۳۴۴۴ خروار و ۵۵ من و ۲۸ سیر کاه ۳۷۰۱ خروار و ۸۶ من
اصل	از بابت مالیات [و غیره] نقد: ۷۶۳۰ تومان و ۹۷۳۴ دینار جنس: غله ۳۴۴۴ خروار و ۵۵ من و ۲۸ سیر کاه ۳۷۰۱ خروار و ۸۶ من
از بابت مالیات و رسوم [و غیره]	حسب العمل [معمول] نقد: ۷۴۲۷ تومان ۹۹۳۴ دینار ^۴ جنس: غله ۳۴۹۵ خروار کاه ۳۷۶۶ خروار و ۸۶ من
مالیات نقد: ۷۲۱۳ تومان و ۸۱۳۴ دینار	جنس: غله ۳۴۹۵ خروار کاه ۳۷۶۶ خروار و ۸۶ من
رسوم ۲۰۰ دینار	حسب نقداً
نقد: ۱۰۷۰۸ تومان و ۸۱۳۴ دینار ضرب در ۲۰۰ دینار باقی ۲۱۴ تومان و ۱۸۰۰ دینار	
نقد: ۷۵۸۶ تومان و ۶۰۳۴ دینار [ناخوانا] ۷۴۲۷ تومان و ۹۹۳۴ دینار	قیمت جنس تیول ^۵ حاجی محمد رحیم خان قاجار ^۶ ۱۵۸ تومان و ۶۱۰۰ دینار غله ۵۰ خروار و ۴۴ من و ۱۲ سیر ضرب در ۲۵۰۰ دینار باقی ۱۲۶ تومان و ۱۱۰۰ دینار کاه ۶۵ خروار ضرب در ۵۰۰ دینار باقی ۳۲ تومان و ۵۰۰ دینار

۱. نام ترکی یکی از سال‌ها به معنی سال گاو است که هر دوازده سال یک بار تکرار می‌گردد.
۲. ابواب جمعی: مجموعه افراد تحت فرمان یک فرد یا مشغول به خدمت در یک ناحیه (مدرسی و دیگران، ۲۱).
۳. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۸۹۳۱ تومان و ۵۱۲۳ دینار جنس: غله ۳۴۹۵ خروار کاه ۳۷۶۶ خروار و ۸۶ من
۴. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۷۴۲۷ تومان و ۳۱۳۴ دینار جنس: غله ۳۴۹۵ خروار کاه ۳۷۶۶ خروار و ۸۶ من
۵. کتابچه ۱۲۹۵: این قسمت حذف شده است.
۶. حاجی محمد رحیم خان قاجار از خوانین قاجار و فرماندهان عالی‌رتبه قشون که با اتکا نیروی نظامی و تیول، املاک گسترده‌ای به چنگ آورد. روستای بزرگ و حاصل‌خیز سعدآباد و بدشت را تیول داشت که بعد از مرگش به فرزندانش رسید. او همچنین املاک زیادی را وقف کرد (نک. حکیم الممالک، ۸۷، ۹۶؛ ناصرالدین شاه، ۲۳۷).

از بابت تفاوت قیمت جنس ارباب تیول	۸۸ خروار و ۷۴ من ضرب در ۵۰۰ دینار
باقی ۴۴ تومان و ۳۷۰۰ دینار	میرزا علینقی خان ۴ خروار و ۸۰ من
ورثه محمد باقرخان ۱۳ خروار	مولوی ^۱ و اسماعیل خان ۴۰ خروار
شاهرخ خان ^۲ و غلامرضا خان ^۳ ۳۰ خروار و ۹۴ من	
جنس: غله ۳۴۹۵ خروار مقررأ	منهای ۵۰ خروار و ۴۴ من و ۱۲ سیر
باقی ۳۴۴۴ خروار و ۵۵ من و ۲۸ سیر	کاه ۳۷۶۶ خروار و ۸۶ من مقررأ
منهای ۶۵ خروار باقی ۳۷۰۱ خروار و ۸۶ من	
فرع تومانی و خرواری ۱۵۰۰ دینار بعد از وضع عمل خالصه	
حسب نقداً ۹۷۲۷ تومان و ۹۹۳۴ دینار	ضرب در ۱۵۰۰ دینار
باقی ۱۴۵۹ تومان و ۱۹۸۹ دینار	
نقد: ۱۲۶۱۴ تومان و ۵۰۳۳ دینار	جنس: غله ۳۴۵۹ خروار و ۸۶ من و ۱۷ سیر ^۴
کاه ۲۸۹۷ خروار و ۵۰ من و ۲ سیر	
مخارج ولایتی نقد: ۱۹۶۳ تومان و ۷۰۶۸ دینار ^۵	
جنس: غله ۱۱۶۵ خروار و ۲۱ من ۴ سیر	کاه ۱۱۷۵ خروار و ۴۶ من و ۳۲ سیر
تخفیف نقد: ۳۴۰ تومان و ۷۴۸۵ دینار	
جنس: غله ۲۷۵ خروار و ۶۰ من	کاه ۱۰۷۷ خروار و ۵۰ من

۱. آخوند ملا عباس‌قلی مولوی دهملائی م ۱۳۰۵هـ - برادر رضا قلی خان نایب‌الحکومه شاهرود در حدود سال‌های ۱۲۶۷ق - از علما و ملاکین معروف که علاوه بر تولیت برخی موقوفات، مباشر تیول ظهیر الدوله در روستای دهملائی نیز بود (حکیم الممالک، ۸۳؛ اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، ۱/ ۸۳).
۲. شاهرخ خان فرزند مرتضی قلی خان از صاحب‌منصبان نظامی با مرتبه غلام‌پیش خدمتی که در زمان حکومت پدر در بسطام و شاهرود (۱۲۶۸هـ) نایب‌الحکومه وی بود. به گفته حکیم الممالک روستای خوریان نیمی خالصه و نیمی دیگر تیول پدرش بود. در ۱۲۹۵هـ دو ثلث آن در ازای مواجب، تیول شاهرخ خان بود (نک. روزنامه وقایع اتفاقیه، نمره ۸۴، ۱۲۶۸ ق؛ حکیم الممالک، ۸۷).
۳. غلام رضا خان پسر ملا عباس‌قلی مولوی از ملاکین شاهرود، که در زمان حکومت جهان سوز میرزا حاکم شاهرود (۱۳۰۷هـ) املاک تیولش ضبط شده بود (سهم الدوله بجنوردی، ۳۵).
۴. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۱۲۷۳۲ تومان و ۶۳۲۸ دینار جنس: غله ۳۴۶۰ خروار و ۲۷ من کاه ۲۸۷۶ خروار و ۱۴ من.
۵. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۱۹۴۹ تومان و ۳۳۰۰ دینار جنس: غله ۱۱۶۵ خروار و ۲۱ من کاه ۱۱۷۵ خروار و ۴۷ من.

بدون رسوم	نقد: ۱۴۶ تومان و ۷۱۲۵ دینار	جنس: غله ۱۸۶ خروار و ۳۰ من	کاه ۱۰۰۰ خروار و ۳۰ من
سکنه قلعبجات میاندهشت و زیدر و الهاک ^۱			
نقد: ۱۱۴ تومان و ۷۱۲۵ دینار	جنس: غله ۳۲ خروار و ۳۰ من	کاه ۳۲ خروار و ۳۰ من	میاندهشت: نقد ۴۵ تومان و ۹۵۰۰ دینار جنس: غله ۱۲ خروار و ۹۰ من کاه ۱۲ خروار و ۹۰ من
نقد: ۲۲ تومان و ۸۱۲۵ دینار	جنس: غله ۶ خروار و ۵۰ من	کاه ۶ خروار و ۵۰ من	زیدر: نقد ۲۲ تومان و ۸۱۲۵ دینار جنس: غله ۶ خروار و ۵۰ من
نقد: ۴۵ تومان و ۹۵۰۰ دینار	جنس: غله ۱۲ خروار و ۹۰ من	کاه ۱۲ خروار و ۹۰ من	الهاک: نقد ۴۵ تومان و ۹۵۰۰ دینار جنس: غله ۱۲ خروار و ۹۰ من
خالصه [و غیره]	نقد: ۳۲ تومان	جنس: غله ۱۵۴ خروار	کاه ۹۶۸ خروار
خالصه	نقد: ۱۵ تومان	جنس: غله ۱۴۰ خروار	کاه ۱۴۰ خروار
ورثه مرحوم حاجی میرزا احمد ^۲	نقد: ۹ تومان	جنس: غله ۱۲ خروار	کاه ۲۴ خروار
مشهدی حسن چکمه دوز	نقد: ۸ تومان	جنس: غله ۲ خروار	کاه ۴ خروار
آقایان اعراب ار بابت کاه		کاه ۸۰۰ خروار	
رسوم موضوع ^۳ می شود			
نقد: ۲۳۴ تومان و ۵۱۲۵ دینار	جنس: غله ۸۹ خروار و ۳۰ من	کاه ۷۷ خروار و ۲۰ من	رسوم تومانی و خرواری ۱۲۵۰ دینار، ۴۰ تومان و ۴۷۶۵ کسر می گردد
نقد: ۲۳۴ تومان و ۶۲۵۰ دینار	جنس: غله ۲۵ خروار و ۴۰ من	کاه ۸ خروار	نصفه [معمول]
اورسج ^۱ نقد: ۸۷ تومان و ۵۰۰۰ دینار		میقان ^۲ ۶۰ تومان	

۱. قلعه‌های نظامی واقع در مسیر شاهرود به سبزوار که عده‌ای از تفنگچیان جهت مراقبت از راه و کاروانیان در آن جا سکنه داشتند.

۲. حاجی میرزا احمد از علماء و روحانیون شاهرود که در سفر اول ناصرالدین شاه به مشهد، به همراه جمعی از علما برای استقبال از شاه به خارج شهر رفت (حکیم الممالک، ۸۶).

۳. «موضوع در لغت فرو نهاده شده است و در اصطلاح آن چه از ابواب حساب از جمع بیرون کنند، آن را موضوع خوانند، موضوع حکم ابواب جمع را دارد» (نک. رساله در علم سیاق، ۱۴-۱۵).

یونس آباد ^۲ نقد: ۱۳ تومان و ۵۰۰۰ دینار جنس: ۶۰ من احمد آباد ^۴ ۳۰ تومان [ناخوانا] آباد نقد: ۱۲ تومان و ۶۲۵۰ دینار جنس: ۴ خروار اردیان ^۵ نقد: ۱۴ تومان جنس: ۱ خروار و ۸۰ من ملا کاظم ۱ تومان آقا قنبر علی و آقا غلام رضا نقد: ۱۴ تومان جنس: ۱۵ خروار میرزا صادق چهار طاقی نقد: ۲ تومان جنس: غله ۴ خروار کاه ۸ خروار حسب الحکم نقد: ۱۱۷ تومان و ۳۱۲۵ دینار جنس: غله ۱۲ خروار و ۷۰ من کاه ۴ خروار
از بابت آب جلالی ^۶ [و غیره] نقد: ۱۱۷ تومان و ۲۰۰۰ دینار جنس: غله ۷۶ خروار ۶۰ من کاه ۷۳ خروار و ۲۰ من
آب جلالی نقد: ۴۱ تومان و ۸۰۰۰ دینار جنس: غله ۳۶ خروار و ۶۰ من کاه ۷۳ خروار و ۲۰ من ملا رحیم قاضی نقد: ۳۰ تومان جنس: غله ۲۵ خروار کاه ۵۰ خروار حاجی محمد رحیم خان [و غیره] نقد: ۱۱ تومان و ۸۰۰۰ دین جنس: غله ۱۱ خروار و ۶۰ من کاه ۲۳ خروار و ۲۰ من

۱. اورسج (برسج): روستایی در بلوک کوه پایه (بخش بسطام)، تیول معیر الممالک که در ۱۲۹۲ هـ حاجی قاسم تاجر آن را خرید. اجاره سالیانه آن ۲۰ تومان بود (حکیم الممالک، ۹۲؛ عمیدالدوله، "روزنامه اتفاقیه بسطام و شاهرود ۱۲۹۳ هـ"، تاریخ معاصر ایران، کتاب چهارم، ۲۹۱).

۲. روستایی در بلوک کوه پایه.

۳. روستایی واقع در بلوک زیراستاق (بخش مرکزی).

۴. روستایی واقع در بلوک زیر استاق.

۵. روستای تیول ظهیر الدوله در بلوک زیر رستاق (حکیم الممالک، ۸۷).

۶. آب جلالی یا آب خالصه جلالی، از حدود ۵-۶ فرسنگی صحرای جلالی سرچشمه می‌گرفت و پس از عبور از کوجه‌ها و محله‌ها، باغ‌های اطراف شهر را مشروب می‌کرد (اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، ۳/۲۵۰؛ حکیم الممالک، ۸۸؛ Fraser, 335).

دستجرد ^۱ [او غیره]	نقد: ۷۵ تومان و ۴۰۰۰ دینار	جنس: ۴۰ خروار
دستجرد نقد: ۱۵ تومان	جنس: ۴۰ خروار	قلعه میرزا باقر ^۲ ۴۰۲ تومان
باقی نقد: ۱۹۴ تومان و ۳۶۰ دینار	جنس: غله ۸۹ خروار و ۳۰ من کاه ۷۷ خروار و ۲۰ من	
صرف ^۳ تعزیه داری [و غیره]	نقد: از بابت تعزیه داری ۵۰ تومان	
جنس: از بابت چاپارخانه	غله ۴۸ خروار و ۴۰ من کاه ۴۸ خروار و ۴۰ من	
مقرری	نقد: ۶۶۲ تومان و ۹۶۸۳ دینار	جنس: ۵۵۷ خروار ۳۴ من و ۲ سیر
اهالی ولایت نقد: ۳۸۲ تومان	۴۳۲۸ دینار	جنس: ۳۳ خروار و ۱۴ من ۲ سیر
نقد: ۲۰۹ تومان	۴۱۲۸ دینار	
میرزا مهدی قلی ^۴	مقرر ۲۰۸ تومان و ۳۲۸۵ دینار	۱۶۶ تومان ۶۶۲۸ دینار
میرزا علی اکبر	مقرر ۱۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار	۱۰ تومان
آقا حسن کدخدا	مقرر ۴ تومان	۳ تومان و ۲۰۰۰ دینار
ورثه میرزا نورمحمد	مقرر ۳۶ تومان و ۹۳۷۵	۲۹ تومان و ۵۵۰۰ دینار
نقد: ۱۷۳ تومان و ۲۰۰ دینار	جنس: ۳۳ خروار و ۱۴ من و ۲۰ سیر	
علی اصغر خان	مقرر ۱۰۰ تومان	۸۰ تومان
مصطفی خان	نقد: ۶ تومان و ۶۲۰۰ دینار	جنس: ۱ خروار و ۹۴ من و ۲ سیر
باقرخان و محمد ولیخان بعد از وضع رسوم		۴۰ تومان
[انعام فقرای] قاجار ۲۰ تومان	رضا قلی خان	مقرر ۱۵ تومان جنس: ۱۲ خروار
ملایان عباس آبادی	نقد: ۲۶ تومان و ۸۰۰۰ دینار	جنس: ۱۹ خروار و ۲۰ من

۱. روستایی در بلوک بیار (بخش میامی).

۲. روستایی در بلوک بیار.

۳. روستایی در بلوک بیار

۴. «صرف: آن چه در بیوتات و غیره خرج شود یا آن چه در غیر ماکولات مثل عمارت و اسباب و ملبوسات خرج شود» (فروغ اصفهانی، ۲۴۸).

۵. میرزا مهدی قلی مستوفی از کارمندان دارالحکومه بسطام و شاهرود که عهده‌دار امور استیفاء ولایت بود (میرزا ابراهیم رشتی، ۲۹؛ امین لشکر، ۵۹).

نقد: ۲۸۰ تومان و ۵۳۵۵ دینار	جنس: ۵۲۴ خروار و ۲۰ من
آقایان اعراب بعد از وضع دو عشر	
نقد: ۱۴۵ تومان و ۲۴۵۰ دینار	جنس: ۳۲۶ خروار و ۵۰ من
آقایان اعراب	نقد: ۱۳۴ تومان و ۷۴۵۰ دینار
نقد: ۱۰ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۱۰ خروار و ۵۰ من
آقا قنبر علی [و غیره]	نقد: ۷ تومان و ۵۰۰۰ دینار
مصطفی خان	نقد: ۳ تومان
مدد معاش اهالی سکنه	نقد: ۱۷۳ تومان و ۷۱۵ دینار
میانددشت	نقد: ۶۳ تومان و ۱۷۵۰ دینار
زیدر	نقد: ۳۳ تومان و ۶۰۱۵ دینار
الهاک	نقد: ۷۶ تومان و ۲۳۵۰ دینار
غایب و متوفی کسر می گردد	نقد: ۳۷ تومان و ۷۸۴۰ دینار
باقی	نقد: ۱۳۵ تومان و ۲۸۷۵ دینار
مستمری	نقد: ۹۰۹ تومان و ۹۹۰۰ دینار ^۱
جنس: غله ۷۸۶ خروار و ۸۶ من و ۲۸ سیر	کاه ۴۹ خروار و ۵۶ من و ۳۶ سیر
اصل مواجب [ناخوانا]	نقد: ۸۵۶ تومان و ۲۸۰۰ دینار ^۲
جنس: غله ۲۵۶ خروار و ۲۶ من و ۲۴ سیر	کاه ۴۹ خروار و ۵۶ من و ۳۶ سیر
صاحبان تیول و محل	نقد: ۴۵۱ تومان و ۸۰۴۰ دینار
جنس: غله ۱۱۸ خروار و ۶۵ من و ۲۴ سیر	کاه ۴۹ خروار و ۵۶ من و ۳۶ سیر
تیول دار نقد: ۷۵ تومان و ۱۸۶۰ دینار	جنس: غله ۷۳ خروار و ۷۲ من
کاه ۶ خروار	
آقا محمد جعفر و آقا عباس	نقد: ۳۵ تومان و ۵۰۰۰ دینار
جنس: ۱۸ خروار و ۲۵ من	
شیخ عباس امین الرعايا و شیخ محمد ولد مشارالیه ^۳	

۱. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۸۹۵ تومان و ۶۱۴۰ دینار جنس: غله ۲۸۳ خروار و ۸۶ من ۲۴ سیر کاه ۴۹ خروار و ۵۷ من
۲. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۸۷۳ تومان و ۶۳۹۰ دینار جنس: غله ۲۸۱ خروار و ۴۶ من و ۲۴ سیر کاه ۴۹ خروار و ۵۷ من
۳. کتابچه ۱۲۹۵: از بابت روستای قلعه نو.

نقد: ۳۰ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: غله ۲۳ خروار کاه ۶ خروار
محمد باقر خان قاجار	نقد: ۲ تومان
جنس: ۲۲ خروار	
نقی آقای اعمی	نقد: ۱ تومان
جنس: ۲ خروار و ۲۰ من	
ورثه حاجی الله وردی ^۱ خان در وجه محسن خان و مصطفی خان	
نقد: ۳ تومان و ۵۲۵ دینار	جنس: ۴ خروار و ۱۲ من
ورثه میرزا محمد خان	نقد: ۶۳۵۰ دینار
جنس: ۵۵ من	
خادم مسجد [بسطام]	نقد: ۱ تومان و ۶۹۸۰ دینار
جنس: ۳ خروار و ۶۰ من	
نقد: ۱۵ تومان و ۸۳۷۲ دینار کسر می گردد	
جنس: غله ۱۶ خروار و ۵۰ من و ۱۶ سیر	کاه ۱ خروار و ۲۰ من
نقی آقا [متوفی]	نقد: ۱ تومان
جنس: ۲ خروار و ۲۰ من	
دو عشر	نقد: ۱۴ تومان و ۸۳۷۲ دینار
جنس: غله ۱۴ خروار و ۳۰ من و ۱۶ سیر	کاه ۱ خروار و ۲۰ من
باقی	نقد: ۵۹ تومان و ۳۴۸۸ دینار
جنس: غله ۵۷ خروار و ۲۱ من و ۲۴ سیر	کاه ۴ خروار و ۸۰ من
محل از بابت مالیات آنها محسوب می شود ^۲	
نقد: ۴۲۹ تومان و ۶۳۱۳ دینار	جنس: غله ۲۰۶ خروار و ۲۸ سیر
کاه ۵۵ خروار و ۹۶ من	
نقد: ۱۶۵ تومان و ۶۶۶۶ دینار	جنس: ۶۲ خروار و ۳۶ من و ۲ سیر

۱. حاجی الله وردی خان از خوانین ایل قاجار در شاهرود که موقوفاتی بجا گذاشت (طومار حسینییه بازار شاهرود، ب.ا. ش مورخ ۱۲۷۷هـ).
 ۲. کتابچه ۱۲۹۵: «صاحبان محل که از بابت [ناخوانا] املاک آنها محسوب می شود.»

ورثه حاجی سید اسماعیل نقد: ۱۰ تومان	ورثه میرزا جواد و میرزا ربیع جنس: ۶ خروار
ورثه سید ابراهیم	نقد: ۱ تومان جنس: ۲ خروار
ملک حاجی محمد	نقد: ۴ تومان جنس: ۴ خروار
حاجی ملا هدایت	نقد: ۴ تومان ملا [عبد] اسماعیل نقد: ۴ تومان
ملا اسماعیل	نقد: ۴۵ تومان جنس: ۹ خروار و ۹۳ من
طلاب مدرسه	نقد: ۱۰ تومان جنس: ۲۴ خروار و ۶۰ من
ملایان میامی	نقد: ۲۱ تومان ملا عبدالله ^۱ ۲ تومان سایر ۱۹ تومان
آقا ابوتراب و برادر مشار الیه نقد: ۱۳ تومان و ۳۳۳۳ دینار	جنس: ۳ خروار و ۳۳ من و ۲ سیر
علی خان و علی اکبر خان و محمد علی خان ورثه رضا علی آقا نقد: ۳۳ تومان و ۳۳۳۳ دینار	جنس: ۱۲ خوار و ۵۰ من
میرزا آقا	نقد: ۲۰ تومان
نقد: ۹۱ تومان و ۶۶۵۰ دینار	جنس: غله ۶۳ خروار و ۸۹ من کاه ۵۵ خروار و ۹۶ من
میرزا محمود و میرزا [ناخوانا] قلی [و غیره] ولدان میرزا نور محمد	نقد: ۱۰ تومان
جنس: غله ۱۰ خروار	کاه: ۱۳ خروار و ۵۰ من
میرزا تقی و میرزا جعفر	نقد: ۱۱ تومان و ۸۰۰۰ دینار
جنس: غله ۲۳ خروار و ۹۰ من	کاه ۳۵ خروار و ۸۰ من
آقا محمد	نقد: ۱۰ تومان جنس: ۵ خروار
ملا قاسم متولی	نقد: ۲ تومان و ۸۶۵۰ دینار
جنس: غله ۱ خروار و ۸۳ من	کاه ۳ خروار و ۶۶ من
نصرالله بیگ	نقد: ۴ تومان جنس: ۵ خروار
شیخ حسن و شیخ حسین نقد: ۱۰ تومان	جنس: غله ۱ خروار و ۵۰ من کاه ۳ خروار
ملا محمد حسین	نقد: ۱۸ تومان جنس: ۱ خروار و ۶۶ من
نقد: ۹۴ تومان و ۸۰۰۰ دینار	جنس: ۳۲ خروار و ۲۲ من

۱. ملا عبدالله از روحانیون ملاک و اعیان میامی که صاحب آب و اراضی زیادی در همان روستا بود (نک. وقفنامه ملا عبدالله، ب.ا.ش، سال ۱۳۰۴ هـ ق، ع- ۸۰).

ملا حسین ^۱ نقد: ۳ تومان	حاجی قاسم	نقد: ۵۰ تومان
ملا رفیع و ملا [ناخوانا]	نقد: ۵ تومان جنس: ۴ خروار	
میرزا جعفر	نقد: ۴ تومان	ملا اسد الله نقد: ۵ تومان
سید اسماعیل جنس: ۲ خروار	ورثه آقای رضای استرآبادی	نقد: ۷ تومان
ملا محمد علی خادم	نقد: ۴۰۰۰ دینار	جنس: ۱ خروار و ۳۰ من
ملا علی اکبر [و غیره] ورثه ملا حاجی بابا	نقد: ۵۰۰۰ دینار	
ملا محمد ابراهیم [و غیره] ورثه حاجی ملا علی اکبر ^۲		
نقد: ۳ تومان و ۴۰۰۰ دینار	جنس: ۷ خروار و ۹۲ من	
فرج الله بیگ ^۳ نقد: ۶ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۲ خروار	
شیخ عبدالحسین ^۴ [و غیره] ولدان حاجی عباس	نقد: ۸ تومان	جنس: ۸ خروار
ملا رضا [و غیره] ورثه ملا میرزا	نقد: ۲ تومان	جنس: ۲ خروار
نقد: ۷۸	جنس: ۴۷ خروار و ۸۰ من	
ملا رحیم و ملا شفیع و ملا یحیی ورثه حاجی شیخعلی ^۵ نقد: ۳ تومان	جنس: ۳ خروار	
ملا محمد ورثه آقا محمد	نقد: ۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۶ خروار
ملا ابراهیم	نقد: ۲ تومان	جنس: ۲ خروار
جعفر قلی بیگ	نقد: ۳ تومان	جنس: ۳ خروار
ورثه حاجی محمد	نقد: ۵ تومان	جنس: ۴ خروار
میرزا عبدالله	نقد: ۷ تومان	جنس: ۸ خروار

۱. آخوند ملاحسین از علما شاهرود که علاوه بر امور شرعی و تولیت موقوفات، در مدرسه بازار نیز تدریس می‌کرد (اعتماد السلطنه، مطلع الشمسی، ۱۳/ ۲۵۵؛ همچنین اسناد ب.ا. ش، ۱۳۰۳ ق الف-۷، ر- ۴۱؛ ۱۳۰۷ ق، الف-۷۶؛ ۱۳۰۹ ق، غ- ۱۱۰).
۲. ملا علی اکبر مجتهد و از علماء بزرگ شاهرود که در سفر اول ناصرالدین شاه به مشهد که به استقبال شاه رفت (حکیم الممالک، ۸۶).
۳. احتمالاً در ۱۳۱۵هـ چارچی و کلانتر قلعه میاندشت بود (نک. سدید السلطنه، ۲۴۸).
۴. از علماء و فضلاء بسطام (حکیم الممالک، ۸۶؛ اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱/ ۲۳۰-۲۳۲).
۵. حاجی شیخ علی گنجه از علما و فضلاء شاهرود که از نیمه اول قرن سیزدهم تولیت موقوفات چند تن از خوانین قاجار و نیز حاکم شهر را بر عهده داشت (نک. اسناد ب.ا. ش، ۱۲۱۷ ق، الف-۹۹، الف-۶۳؛ ۱۲۲۵ ق، م-۲۳۰).

خواجه حسین	نقد: ۶ تومان	شیخ مرتضی ^۱	نقد: ۱۰ تومان
سید حسین فرودی	نقد: ۳ تومان	جنس: ۳ خروار و ۵۰ من	
ولدان عبدالکریم بیگ ^۲	نقد: ۳ تومان	جنس: ۳ خروار	
سید محمود	نقد: ۷ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۳ خروار و ۷۵ من	
محمد بیگ	نقد: ۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۲ خروار	
نصرالله بیگ	نقد: ۱۸ تومان	جنس: ۷ خروار	
میر صالح	نقد: ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۵۰ من	
میرزا نقی	نقد: ۳ تومان	جنس: ۶ خروار	
ملا حسن	نقد: ۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۲ خروار و ۵ من و ۲ سیر	
نقد: ۱۴۰ تومان و ۷۶۴۴ دینار		جنس: غله ۴۱ خروار و ۲۵ من و ۱۸ سیر کاه ۱۱ خروار و ۱۹ من و ۸ سیر	
غایب و متوفی ^۳	نقد: ۳۷ تومان	جنس: ۱۷ خروار	[ناخوانا] حسب نقداً ۱ تومان
ملا رفیع و ملا [ناخوانا]	نقد: ۵ تومان	جنس: ۴ خروار	
ورثه ی آقای رضای استر آبادی	نقد: ۷ تومان		
ملا ابراهیم	نقد: ۲ تومان	جنس: ۲ خروار	
ورثه ی حاجی مهدی	نقد: ۵ تومان	جنس: ۴ خروار	
نصرالله بیگ	نقد: ۱۸ تومان	جنس: ۷ خروار	
[یک جای] ۵۴ تومان			
دو عشر و ۲۰۰ دینار		نقد: ۸۶ تومان و ۷۶۴۴ دینار	
جنس: غله ۴۱ خروار و ۲۵ من و ۲۸ سیر		کاه ۱۱ خروار و ۱۹ من و ۸ سیر	
باقی	نقد: ۲۸۸ تومان و ۸۶۷۲ دینار	حسب العمل [ناخوانا]	

۱. شیخ مرتضی پسر شیخ علی اکبر مجتهد بزرگ شهر که پس از فوت پدر تولیت و ریاست مسجد شیخ علی اکبر را بر عهده داشت (نک. اسناد ب.ا.ش، ۱۲۹۹ هـ، ع-۹؛ ۱۳۱۲ هـ، ع-۴۹).
۲. عبدالکریم بیگ برادر عباس قلی خان پسپان حاکم بسطام و شاهرود که در سال ۱۲۷۲ هـ به جای مطلب خان سرکرده سواره و پیاده گوداری و بسطامی گردید (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱۷۸۵/۳؛ همو، مرآت البلدان، ۱/۲، ۱۲۴۱).
۳. کتابچه ۱۲۹۵: افراد متوفی و غایب از فهرست مستمری‌بگیران حذف شده است.

جنس: غله ۱۶۵ خروار و ۲ من و ۳۲ سیر	کاه ۴۴ خروار و ۷۶ من و ۳۲ سیر
نقد: ۳۹۲ تومان و ۴۵۵۲ دینار	[ناخوانا] ۲۸۸ تومان و ۸۶۷۲ دینار
قیمت جنس ۱۰۳ خروار و ۵۸ من و ۳۲ سیر	ضرب ۱ تومان
باقی ۱۰۳ تومان و ۵۸۸۰ دینار	
جنس: غله ۱۶۵ خروار و ۲ من و ۳۲ سیر	منهای ۱۰۳ خروار و ۵۸ من و ۳۲ سیر مقررأ
باقی ۶۱ خروار و ۴۴ من	کاه ۴۴ خروار و ۷۶ من و ۳۲ سیر
[دستی بگیر] ۱ نقد: ۴۵۱ تومان و ۴۷۶۵ دینار	جنس: ۲۴۳ خروار و ۴ من و ۲۰ سیر
دو عشر و ۲۰۰ دینار کسر می گردد	
نقد: ۱۰۴ تومان و ۱۸۵۶ دینار	جنس: ۴۸ خروار و ۲۴ من و ۳۶ سیر
نقد: ۳۵۴ تومان و ۸۳۳۲ دینار	جنس: ۱۳۸ خروار و ۷۸ من و ۲ سیر
نقد: ۹۷ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۶۵ خروار و ۲۰ من
ورثه مرحوم حاجی میرزا احمد	نقد: ۱۳ تومان
ملا محمد صادق	جنس: ۱۲ خروار و ۵۰ من
ورثه روح الامین	نقد: ۱۰ تومان و ۵۰۰۰ دینار
حاجی ملا هدایت	نقد: ۷ تومان
ملا صادق و ملا باقر	نقد: ۱۰ تومان
ملا عبدالله میامی	نقد: ۶ تومان
شیخ حمزه اورسجی	نقد: ۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار
ملا علی اصغر دامغانی	نقد: ۵ تومان
ملا حسین کفاء	نقد: ۵۰۰۰ دینار
آقا سید محمد و آقا میرزا زمان استر آبادی	
نقد: ۳ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۳ خروار و ۶۰ من
ملا ابراهیم ^۲ نقد: ۲۰ تومان	شیخ مهدی دامغانی نقد: ۹ تومان جنس: ۱ خروار

۱. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۵۱۹ تومان و ۸۳۳۲ دینار جنس: ۲۷۷ خروار و ۵۴ من و ۲۰ سیر که بعد وضع عشر ۴۲۲ تومان و ۸۵۲۸ دینار می شود.

۲. گویا نواده حاجی اسماعیل بانی مدرسه بید آباد و متولی همان مدرسه بود (اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، ۳/ ۲۵۴-۲۵۵).

ملا مرتضی ^۱	نقد: ۷ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۷ خروار و ۵۰ من
نقد: ۲۵۷ تومان و ۳۳۳۲ دینار	جنس: ۶۳ خروار و ۵۸ من و ۲۰ سیر	
میرزا محمد قلی	نقد: ۱۰۰ تومان	میرزا محمد ابراهیم جنس: ۱۰ خروار
ورثه ملا محمد صادق	نقد: ۳ تومان و ۶۶۶۶ دینار	جنس: ۳ خروار و ۳۳ من ۲ سیر
محمد خان در وجه مهدی قلی خان	نقد: ۳۶ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۱۵ خروار
ملا اسماعیل	نقد: ۵ تومان	میرزا محمد علی نقد: ۶ تومان
ملا رضای شیخ الاسلام ^۲	نقد: ۲۰ تومان	جنس: ۵ خروار
میرزا اسماعیل و ملا عبدالرسول	نقد: ۱۴ تومان	جنس: ۵ خروار
ورثه اللهیار بیگ و رضا قلی بیگ	نقد: ۲۰ تومان	جنس: ۱۰ خروار
شیخ احمد و شیخ علی حسین	نقد: ۲۵ تومان و ۵۰۰۰ دینار	
ملاحسن و ملا احمد	نقد: ۱ تومان و ۶۶۶۶ دینار	جنس: ۱ خروار
پسر محمد امین	نقد: ۳ تومان	جنس: ۳ خروار
میرزا صادق	نقد: ۱۵ تومان	جنس: ۱۰ خروار
ملا عبدالوهاب	نقد: ۷ تومان و ۵۰۰۰ دینار	جنس: ۱ خروار و ۳۵ من
نقد: ۹۶ تومان و ۶۴۳۳ دینار	جنس: ۱۰۳ خروار و ۲۶ من	
میرزا اسماعیل	جنس: ۱۵ خروار	میرزا محمد جنس: ۵۰ خروار
آقا حسین بسطامی	نقد: ۵ تومان جنس: ۵ خروار	ملا آقا محمد جنس: ۶ خروار
ملا آقا کوچک ^۳	نقد: ۱۵ تومان	ملا حمزه بیاری نقد: ۱۵ تومان

۱. احتمالاً همان شیخ مرتضی واعظ مشروطه‌خواه و رهبر حزب دمکرات شاهرود بود که قوای نظامی روسیه مستقر در شاهرود به دشمنی و ستیز با او برخاستند (اعظام الوزاره، ۱/ ۲۷۰-۲۷۱، ۲۷۷-۲۷۸؛ معزی، ۱۸۱؛ مقصدلو، ۵۴۷/۲).

۲. شیخ رضا امام جمعه شاهرود که به سبب اشتغال به تجارت به "حاج العلما و التجار" شهرت داشت. وی از جمله علما ثروتمند و ملاک شاهرود به شمار می‌رفت. علاوه بر تملک روستای نگارمن، چندین باب دکان و دو باب حمام در بازار نو داشت (حکیم الممالک، ۴۱۹؛ سهام الدوله بجنوردی، ۹۸؛ ناصرالدین شاه، ۲۳۸؛ وقفنامه شیخ رضا، ب. ۱، ش. سال ۱۲۹۸ ه. ق، ر- ۲۱).

۳. ملا آقا کوچک میقانی اهل روستای میقان که مدرس مدرسه حاجی ابراهیم (بید آباد) بود (اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، ۳/ ۲۵۴-۲۵۵).

ملا حبیب الله میامی نقد: ۱۰ تومان حاجی ملا محمد جلالی نقد: ۱ تومان جنس: ۱ خروار حبیب الله خان [ناخوانا] نقد: ۱۴ تومان و ۸۰۰۰ دینار جنس: ۱۳ خروار و ۵۶ من ورثه حاجی ملا علی اکبر نقد: ۱ تومان و ۸۰۰۰ دینار جنس: ۲ خروار ملا صادق نقد: ۱۰ تومان جنس: ۵ خروار [ناخوانا] میاندشتی نقد: ۸ تومان و ۴۶۰۰ دینار جنس: ۲ خروار و ۷۰ من ملا [عبد] اسماعیل و ملاعلی نقد: ۹ تومان و ۳۳۳۳ دینار جنس: ۲ خروار میرزا محمد علی روضه خوان جنس: ۲ خروار شیخ اسماعیل ^۱ نقد: ۶ تومان و ۲۵۰۰ دینار
باقی نقد: ۳۴۷ تومان و ۲۹۰۹ دینار جنس: ۱۹۴ خروار و ۷۹ من و ۱۴ سیر حسب العمل [ناخوانا] نقد: ۴۰۴ تومان و ۴۷۶۰ دینار جنس: ۱۹۴ خروار و ۷۹ من و ۲۴ سیر مقررأ [ناخوانا] ۳۴۷ تومان و ۲۹۰۹ دینار ۵۷ خروار و ۱۸ من و ۲۴ سیر منهای قیمت جنس باقی ۱۳۷ خروار و ۶۱ من ۵۷ خروار و ۱۸ من و ۲۴ سیر ضرب در ۱ تومان باقی ۵۷ تومان و ۱۸۵۱ دینار
اضافه سنه ماضیه سیچقان ٹیل و هذه السنه نقد: ۶۸ تومان جنس: ۳۴ خروار و ۵۰ من
رقم ^۲ [های] بعد از صدور دستور العمل سیچقان ٹیل به موجب فرمان مبارک نقد: ۵۸ تومان جنس: ۴ خروار
مشهدی حسن کفاش [دستی] از بابت متوفیات موضوعی در [جزء وظایف] نقد: ۸ تومان جنس: ۴ خروار ملا محمد طلبه نقد: ۳۰ تومان آقا سید مهدی یزدی نقد: ۲۰ تومان
[ناخوانا] از بابت حسب الحکم در هذه السنه نقد: ۱۰ تومان جنس: ۳۰ خروار و ۵۰ من
[ناخوانا] میرزا ابراهیم از بابت میرزا علی [ناخوانا] نقد: ۱۰ تومان جنس: ۲۲ خروار و ۵۰ من

۱. از علما و فضلاء شاهرود (عمید الدوله، ۲۹).

۲. «آنچه به جز برات به عامل حکمی نوشته باشد اگر از جانب حاکمی صدور یابد رقم خوانند یا احکام کلام جزو و شاهزادگان را خوانند» (فروغ اصفهانی، ۲۴۴).

ملا ابراهیم مشهور به آقای [ناخوانا] استر آباد	جنس: ۸ خروار دو عشر و ۲۰۰ دینار
نقد: ۱۴ تومان و ۲۹۰۰ دینار	جنس: ۶ خروار و ۹۰ من
باقی نقد: ۵۳ تومان و ۷۰۰۰ دینار	جنس: ۲۷ خروار و ۶۰ من
مصارف دیوانی: نقد: ۱۰۶۵۰ تومان و ۷۹۶۵ دینار ^۱	
جنس: غله ۲۲۹۴ خروار و ۶۵ من و ۱۳ سیر	کاه ۱۷۲۲ خروار و ۳ من و ۱۰ سیر
مواجب و عوض استصوابی نقد: ۱۵۶۵ تومان و ۳۱ دینار ^۲	
جنس: غله ۹۱ خروار و ۳۷ من و ۱۳ سیر	کاه ۱۰۴ خروار و ۷۶ من
مواجب نقد: ۹۷۱ تومان و ۴۰۳۱ دینار ^۳	
جنس: غله ۹۱ خروار و ۳۷ من و ۱۳ سیر	کاه ۱۰۴ خروار و ۷۶ من
ارباب تیول نقد: ۹۱۸ تومان و ۷۱۵۰ دینار ^۴	
جنس: غله ۱۵۱ خروار و ۵۶ من	کاه ۶۰ خروار و ۹۶ من
نقد: ۷۶۳ تومان و ۵۳۶۱ دینار جنس: غله ۱۱۲ خروار و ۴۶ من کاه ۱۵۹ خروار و ۳۶ من	
جناب حاجی ظهیر الدوله ^۵ نقد: ۵۱۴ تومان و ۵۱۴۴ دینار	
جنس: غله ۵۱ خروار و ۵۶ من	کاه ۶۰ خروار و ۹۶ من
مقرب الخاقان جان محمد خان سرتیپ ^۱	

۱. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۱۰۷۸۳ تومان و ۳۰۳۰ دینار جنس: غله ۲۲۹۵ خوار و ۶ من و ۱۳ سیر کاه ۱۷۰۰ خروار و ۷۷ من و ۱۰ سیر
۲. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۱۷۵۰ تومان و ۸۶۶۴ دینار جنس: غله ۱۴۱ خروار و ۸ من و ۱۳ سیر کاه ۱۴۶ خروار و ۵۶ من
۳. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۱۱۵۷ تومان و ۲۶۶۴ دینار جنس: همان میزان قبل
۴. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۱۱۹۲ تومان و ۵۷۸۳ دینار جنس: غله ۲۰۱ خروار و ۵۰ من کاه ۲۲۴ خروار و ۶۶ من با کسور ۹۷۷ تومان و ۲۶۶۴ دینار
۵. محمد ناصر خان پسر محمد ابراهیم خان سردار از سران طایفه قاجار دولو که در زمان حکومت محمد شاه به اتهام کمک به حسن خان سالار به کرمان تبعید شده بود. پس از جلوس ناصرالدین شاه به تهران بازگشت و در سال ۱۲۶۵ هـ به منصب ایشک آقاسی گمارده شد و در سال ۱۲۷۷ هـ لقب ظهیر الدوله گرفت. یک سال بعد به حکومت استرآباد، شاهرود و بسطام را گرفت. دارای املاک گسترده در ناحیه بسطام و شاهرود بود، از جمله روستای های دهمل، باغزندان، اردیان و خانخودی که به عنوان تیول در اختیارش قرار داشت (بامداد، ۱۳/۴ - ۱۴؛ روشنی زعفرانلو، ۱۶۷؛ حکیم الممالک، ۸۷؛ امین لشکر، ۲۱۵؛ ناصر الدین شاه، ۲۳؛ Estwick, 163).

نقد: ۷۷ تومان و ۹۳۵۰ دینار	جنس: غله ۷ خروار	کاه ۱۰ خروار
ورثه مرحوم محمد باقر خان	نقد: ۱۰ تومان و ۷۰۲۳ دینار	
مولوی و اسماعیل خان	جنس: غله ۱۰ خروار	کاه ۲۰ خروار
	نقد: ۱۶۰ تومان و ۳۸۴۴ دینار	
جنس: غله ۴۰ خروار و ۹۰ من		کاه ۶۹ خروار و ۴۰ من
نقد: ۱۵۵ تومان و ۱۷۸۹ دینار	جنس: غله ۳۹ خروار و ۳۴ من	کاه ۲۳ خروار و ۵۰ من
نواب حاجی بهاء الدوله ^۲	نقد: ۹ تومان و ۴۲۰۳ دینار	
جنس: غله ۳ خروار و ۶۰ من		کاه ۷ خروار و ۲۰ من
مقرب الخاقان حاجی محمد رحیم خان قاجار	نقد: ۶۰ تومان و ۲۰۰۰ دینار	
از بابت انعام ^۳ ۳۹ تومان و ۵۰۰۰ دینار	از بابت مواجب ۲۰ تومان و ۷۰۰۰ دینار	
مقرب الخاقان میرزا علی نقی خان سر تیپ بعد از وضع دو عشر		
غله ۴ خروار و ۸۰ من		کاه ۹ خروار و ۶۰ من
عالیجاهان علی محمد خان و علی اکبر خان والدان حاجی محمد رحیم خان		
از بابت نان خانه	نقد: ۴۵ تومان و ۷۶۰۰ دینار	
شاهرخ خان و غلام رضا خان	از بابت تیول خوریان ^۴	
نقد: ۳۹ تومان و ۷۹۸۶ دینار	جنس: غله ۳۰ خروار و ۹۴ من	کاه ۵ خروار و ۷۰ من
جزو عمل قشون به خرج می آید	نقد: ۲۱۵ تومان و ۳۱۱۹ دینار	
جنس: غله ۶۰ خروار و ۴۲ من و ۲۷ سیر		کاه ۷۸ خروار و ۱۰ من
جان محمد خان سرتیپ	نقد: ۷۷ تومان و ۹۳۵۰ دینار	جنس: غله ۷ خروار
ورثه محمد باقر خان	نقد: ۱۰ تومان و ۷۰۲۳ دینار	جنس: غله ۱۳ خروار
		کاه ۶۲ خروار

۱. جان محمد خان برادر جناب ظهیر الدوله متوفی حدود ۱۲۹۶ هـ که گویا سالهای ۷۳- ۱۲۷۲ هـ و ۱۲۷۸ هـ در بسطام و شاهرود حکومت کرد. روستای تقی آباد و علی آباد از جمله تیولهای او بود. بنا به گزارش سهام الدوله بجنوردی ۱۳۰۷ هـ او تیول علی آباد را به ۹۰۰ تومان خرید (ناصرالدین شاه، ص ۷۱؛ اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳/ ۱۷۸۵، ۱۸۴۹، ۳۲۴۶؛ همو، مطلع الشمس، ۳/ ۸۰؛ امین لشکر، ۶۹؛ سهام الدوله، ۳۴؛ بامداد، ۱۴/ ۳).
۲. وی مالک روستای دولت آباد واقع در بلوک کوه پایه بود، (ناصرالدین شاه، ۷۱).
۳. «انعام وجهی است یا جنسی است که مقرر و یا مستمر نباشد و به واسطه‌ای در وجه کسی صادر گردد و سبب صدور آن را در تحت السیاق بنویسند و ثبت نمایند» (فروغ اصفهانی، ۲۴۶).
۴. از روستاهای بلوک زیر استاق می‌باشد.

<p>حاجی محمد رحیم خان قاجار از بابت مواجب میرزا علینقی خان سرتیپ جنس: غله ۴ خروار و ۸۰ من کاه ۹ خروار و ۶۰ من شاهرخ خان از بابت دو ثلث خوریان نقد: ۲۶ تومان و ۵۳۲۴ دینار جنس: غله ۲۰ خروار و ۱۲ من و ۲۷ سیر کاه ۳ خروار و ۸۰ من اسماعیل خان نقد: ۷۹ تومان و ۴۴۲۲ دینار جنس: غله ۱۰ خروار و ۵۰ من کاه ۱۰۴ خروار و ۷۶ من</p>	<p>باقی نقد: ۷۰۳ تومان و ۴۰۳۱ دینار</p> <p>جنس: غله ۹۱ خروار و ۳۷ من و ۱۳ سیر کاه ۱۰۴ خروار و ۷۶ من</p>
<p>صاحبان محل نقد: ۳۳۵ تومان^۱ میرزا اسماعیل سررشته‌دار^۲ نقد: ۱۲۵ تومان میرزا حسین خلف مرحوم میرزا محمد مستوفی نقد: ۱۱۰ تومان میرزا علی و میرزا کریم ولدان مرحوم ناظم بیگ نقد: ۱۰۰ تومان دو عشر کسر می‌گردد نقد: ۹۷ تومان باقی نقد: ۲۶۸ تومان</p>	<p>عوض استصوابی اهالی دربار منزلت مدار [و غیره] نقد: ۵۹۳ تومان و ۶۰۰۰ دینار استصوابی‌ها اهالی دربار همایون مقررأً حق الحکومه موافق [اسیاه کل] نقد: ۷۹۷ تومان دو عشر و ۵۰ دینار بعد وضع دو عشر نقد: ۷۰ تومان مهردار نقد: ۱۰ تومان [ناخوانا] محاسبات نقد: ۲۰ تومان عزب باشی نقد: ۳ تومان محررین نقد: ۳۷ تومان بعد از وضع عشر ۵۶ تومان</p>
<p>مصارف قشون نصرت [ناخوانا] نقد: ۹۰۸۵ تومان و ۷۹۳۴ دینار^۳ جنس: غله ۲۲۰۳ خروار و ۲۸ من کاه ۱۶۱۷ خروار و ۲۷ من و ۱ سیر</p>	

۱. کتابچه ۱۲۹۵: صاحبان محل ۳۳۵ تومان پس از کسر عشر ۱۸۰ تومان گردید.

۲. سررشته‌دار: منصبی از مناصبات محاسباتی، یکی از مراتب حسابداران (دهخدا).

۳. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۹۰۳۲ تومان و ۴۳۵۶ دینار جنس: غله ۲۱۵۳ خروار و ۹۹ من کاه ۱۵۵۴ خروار و ۱۱ من

<p>خوانین قاجار و غلام پیش خدمتان نقد: ۳۸۵ تومان و ۱۹۷۵ دینار جنس: غله ۸۶ خروار کاه ۱۹۰ خروار</p>
<p>خوانین قاجار نقد: ۳۰۵ تومان و ۱۹۷۵ دینار جنس: غله ۸۶ خروار کاه ۱۹۰ خروار</p>
<p>عالیشاه مقرب الخاقان حاجی محمد رحیم خان قاجار [شامبیاتی] بعد از وضع مقرری و مستمریات و انعام [مستمره] نقد: ۱۶۱ تومان و ۳۵۲ دینار حسب العمل [ناخوانا] جنس: غله ۱۲۶ خروار و ۴۴ من و ۱۲ سیر کاه ۲۳۵ خروار نقد: ۳۱۹ تومان و ۶۴۵۲ دینار [ناخوانا] ۱۸۱ تومان و ۳۵۲ دینار قیمت جنس: نقد: ۱۵۸ تومان و ۶۱۰۰ دینار غله ۵۰ خروار و ۴۴ من و ۱۲ سیر ضرب در ۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار باقی ۱۲۶ تومان و ۱۱۰۰ دینار کاه ۶۵ خروار ضرب در ۵۰۰۰ دینار باقی ۳۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار جنس: غله ۱۲۶ خروار و ۴۴ من و ۱۲ سیر مقررماً باقی ۷۶ خروار منهای ۵۰ خروار و ۴۴ من و ۱۲ سیر باقی ۱۷۰ خروار کاه ۲۳۵ خروار مقررماً منهای ۶۵ خروار باقی ۱۷۰ خروار دستی [ناخوانا] نقد: ۲۵ تومان و ۲۲۰۰ دینار باقی از بابت موجب و [...داری] حاجی خان و ولدان موافق صورت دفتر کل نقد: ۲۹۴ تومان و ۴۹۵۲ دینار جنس: غله ۷۶ خروار کاه ۱۷۰ خروار</p>
<p>عالیشاه علی خان پسر جناب حاجی ظهیر الدوله نقد: ۱۰ تومان و ۷۰۲۳ دینار جنس: غله ۱۰ خروار کاه ۲۰ خروار</p>

۱. علی خان دولوی قاجار متولد ۱۲۸۱ هـ ملقب به ظهیر الدوله پسر محمد ناصر خان ظهیر الدوله و داماد ناصرالدین شاه - شوهر فروغ الدوله - که چندین سال دارای منصب ایشیک آقاسی و وزیر تشریفات بود. او در جوانی از مریدان حاج میرزا حسن اصفهانی صفی‌علی‌شاه گردید و ملقب به صفی‌علی‌شاه شد. روستای رانهجان و دهملا تیول او بود (بامداد، ۲ / ۳۶۷ - ۳۷۰؛ افضل الملک، ۳۱).

<p>غلام پیشخدمتان مقررأ نصف از قرار صورت دفتر کل از بابت شاهرخ خان نقد: ۲۶ تومان و ۵۳۲۸ دینار جنس: غله ۲۰ خروار و ۶۲ من و ۲۷ سیر کاه ۳ خروار و ۸۰ من نقد: ۸۰ تومان</p>
<p>قشون نقد: ۸۷۰۰ تومان و ۵۳۲۴ دینار^۱ جنس: غله ۲۸۷ خروار و ۲۸ من کاه ۱۴۲۷ خروار و ۲۷ من و ۱ سیر</p>
<p>پیشکاران^۲ نقد: ۵۹۶ تومان و ۴۶۳۴ دینار جنس: ۱۶۹ خروار و ۴۸ من</p>
<p>نواب جهانسوز میرزای^۳ امیر تومان^۴ از بابت مالیات املاک نقد: از بابت مواجب و انعام ۲۵۰۰ جنس: از آن موضوع می شود ۲۱۶۲ تومان و ۵۳۶۶ دینار از بابت سیورسات^۵ دو عشر ۵۰۰ تومان غله ۱۵۰ خروار به خرج امیرآباد^۶ منظور می شود ۱۶۶۲ تومان و ۵۳۶۶ دینار باقی ۳۳۷ تومان و ۴۶۳۴ دینار</p>
<p>اسماعیل خان^۷ نائب آجود انباشی^۸ نقد: ۲۵۹ تومان جنس: غله ۷ خروار و ۷ من کاه ۸ خروار و ۴۰ من</p>

۱. کتابچه ۱۲۹۵: ۸۶۴۷ تومان و ۳۰۸۱ دینار جنس: غله ۱۰۶۴ خروار و ۹۹ من کاه ۱۳۶۴ خروار و ۱۱ من
۲. نظامیان در دوره قاجار به دو بخش تقسیم می شدند، نخست نظام جدید فرنگی که شامل پیشکاران و پیش تازان و غیره می شد، دوم قانون قدیم ایران بود شامل سواره و پیاده و دستجات آن‌ها (فروغ اصفهانی، ۲۶۶).
۳. جهانسوز میرزا پسر پنجاه و یکم فتحعلی شاه، متولد ۱۲۴۸ هـ در ۱۲۶۹ هـ به حکومت همدان گمارده شد. چندین بار به حکومت بسطام و شاهرود رسید و در آنجا املاک وسیعی از جمله روستاهایی چون مغان، جهان آباد کوثرآباد، نمدمال، خوریان و ابراهیم آباد را صاحب شد که بعضی را به قهر از رعایا ستانده بود (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱۸۹۲/ ۳، افضل الملک، ۳۱؛ بامداد، ۵/ ۵۴- ۵۵؛ ناصرالدین شاه، ۲۴۱، ۷۱؛ امین لشکر، ۶۷.
۴. امیرتومان: صاحب مرتبه‌ای بالاتر از میر پنجه، (مدرسی، ۵۲).
۵. «سیورسات آن چه در سفر و رکاب به نوکر دهند از جنس مأكولات» (فروغ اصفهانی، ۲۴۷).
۶. روستایی واقع در بلوک کوه پایه.
۷. اسماعیل خان سر تیپ فوج عرب و عجم که در دستور العمل ۱۲۹۵ هـ روستای دهملای تیول وی شد.
۸. نایب آجودان باشی، بازرس ویژه فرمانده کل برای بازرسی واحدها، سازمان‌ها و اماکن نظامی (مدرسی، ۱۴).

اسماعیل خان نائب آجود انباشی مقررأ نصف از قرار صورت دفتر کل نقد: ۷۹ تومان و ۴۴۲۲ دینار جنس: غله ۱۵ خروار کاه: ۳۴ خروار و ۷۰ من نقد: ۱۲۰ تومان	
میرزا صالح طبیب ^۱ [ناخوانا]	نقد: ۱۳۹ تومان
مواجب و [ناخوانا] ۶۰ تومان	قیمت دوا [و غیره] ۷۹ تومان
جنس: جیره ^۲ ۷ خروار و ۷ من	غله ۸ خروار و ۴۰ من
ابواب جمع نظام است، باید مأمور مخصوص از قرار حکم دریافت نموده به نوکر برساند نقد: ۸۱۰۴ تومان و ۱۳۲۵ دینار جنس: غله ۱۹۴۷ خروار و ۸۰ من کاه ۱۴۲۷ خروار و ۲۷ من و ۱ سیر	
توپچیان نقد: از بابت مواجب ۱۱۶۱ تومان و ۸۵۰ دینار اسماعیل بیگ از بابت قلعه محمد آقا ^۳ سایر ۳۳ تومان و ۲۵۰۰ دینار ۱۱۲۸ تومان و ۶۰۰۰ دینار جنس: از بابت سیورسات جیره ۱۴۷ خروار و ۷۸ من کاه ۳۳ خروار و ۶۰ من	
اصطبل توپخانه نقد: از بابت مواجب ۳۲۱ تومان و ۵۲۰۰ دینار جنس: جیره و غله ۲۹۱ خروار و ۹۶ من کاه ۳۷۵ خروار و ۶ من	
قورخانچیان ^۴ نقد: ۷۷ تومان و ۶۶۲۵ دینار جنس: جیره ۸ خروار و ۸۵ من	
سواره به انضمام [خانواری ^۵] نقد: از بابت مواجب ۱۳۸۴ تومان جنس: جیره و غله ۱۴۹۹ خروار و ۲۱ من کاه ۱۰۱۸ خروار و ۶۱ من و ۱ سیر	
فوج ^۶ عرب و عجم نقد: ۵۱۵۹ تومان و ۴۰۰۰ دینار	

۱. میرزا صالح، طبیب و حفظه الصحه دولتی که به طبابت نظامیان و سایرین می‌پرداخت (سدید السلطنه، ۲۵۰؛ اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱/ ۵۴۳).
۲. «جیره: آن چه از ماکولات موافق قرار معین به نوکر دهند» (فروغ اصفهانی، ۲۴۷)
۳. روستایی واقع در بلوک کوه پایه.
۴. قورخانچیان کارگر قورخانه، مامور ساختن مهمات، کارگر انبار اسلحه و مهمات (مدرسی، ۴۷۹)
۵. «آن چه از جنس ماکولات به قرار معین به خانه و کوچ نوکر دهند» (فروغ اصفهانی، ۲۴۷).
۶. فوج واحدی نسبتاً بزرگ، متشکل از تعدادی سرباز و یک فرمانده (همو، ۴۳۳).

باقی ^۱	زیاده	نقد: ۳۵۲۴ تومان و ۳۴۲۰ دینار	مقررأً باقی
	جنس: غله ۱۵ خروار و ۳۰ من و ۲۹ سیر	از بابت کاه ۸۰۴ خروار و ۳۵ من و ۳۸ سیر	
	مهر و امضاء: محمد علی بن عباس- محمد رضا- عبدالوهاب- محمد بن محمد رضا		
	آقا شفیع- الراجی محمد ولی بن احمد- نصرالله- حسین بن هدایت الله و...		
	در برگ ۲۲ آمده است:		
	موجب فوج عرب و عجم به خرج دستورالعمل سیچقان نیل چنان چه [ناخوانا] کتابچه شد		
	هزار و سیصد تومان فاضل است که [ناخوانا]		
	۵۱۵۹ تومان و ۴۰۰۰ دینار		
	ازای موجب در محاسبه به خرج [ناخوانا] که در خزانه نظام قبض در عوض [ناخوانا] نظام به		
	خرج نویسد		
	۲۶۵۷ تومان [۴۷۹۵] دینار		۲۵۰۲ تومان و ۲۰۵۰ دینار

کتابشناسی

آل داوود، سید علی، "استیفاء"، *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم بجنوردی، مرکز نشر دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، تهران، ۱۳۷۷ ش.

اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۶۷-۱۳۶۳ ش.

همو، *المآثر والآثار*، به کوشش ایرج افشار، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۴ ش.

همو، *مرآت البلدان*، تصحیح و حواشی و فهرس به کوشش عبدالحسین نوائی و میر هاشم محدث، انتشارات دانشگاه تهران، ۶۸-۱۳۶۶ ش.

همو، *مطلع الشمس*، سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی، تهران، ۱۳۲۶ ش.

اعظام قدسی، حسن (اعظام الوزاره)، *خاطرات من*، بی نا، تهران، ۱۳۴۲ ش.

افضل الملک، غلام حسین، *سفرنامه خراسان و کرمان*، به اهتمام قدرت الله روشنی زعفرانلو، انتشارات توس، تهران، بی تا.

۱. کتابچه ۱۲۹۵: نقد ۳۸۰۱ تومان و ۱۲۵۰ دینار جنس: غله ۳۴ خروار و ۷۶ من ۲۳ سیر کاه ۸۹۰ خروار و ۷۱ من و ۳۰ سیر.

- امین لشکر، قهرمان میرزا، *روزنامه سفر خراسان*، به کوشش ایرج افشار و محمد رسول دریا گشت، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۴ ش.
- بامداد، مهدی، *تاریخ رجال ایران*، زوار، تهران، ۱۳۴۷ ش.
- بایگانی اداره اوقاف وامور خیریه شهرستان شاهرود.
- جمال زاده، سید محمد علی، *گنج شایگان*، کاوه، چ ۲، تهران، ۱۳۳۵ ش.
- حسینی، سید مصطفی، *علل تحولات اجتماعی و اقتصادی شاهرود در دوره قاجاریه*، پایان نامه کارشناسی ارشد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ثبت ۳۸۸۲۸.
- حکیم الممالک، علی نقی، *روزنامه سفر خراسان*، فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۵۶ ش.
- ورث، چارلز مارتین، "شهرهای جاده ابریشم کومس"، ترجمه هلن گُرد میهنی، کتاب شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۶۶ ش.
- دهخدا، علی اکبر، *نعت نامه*، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- ذبیحی، مسیح، *استر آباد نامه*، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۴۸ ش.
- رساله در علم سیاق، مجهول المؤلف، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۱۱۴۹۴.
- رشتی، میرزا ابراهیم، *سفر نامه استر آباد و مازندران و گیلان*، به کوشش مسعود گلزاری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۳ ش.
- "روزنامه مملکت خراسان و سمنان"، به کوشش کریم اصفهانیان، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۴۷ ش.
- روشنی زعفرانلو، قدرت الله، *سه سفر نامه هرات، مرو، مشهد*، انتشارات توس، تهران، ۱۳۵۶ ش.
- سدید السلطنه، محمد علی خان، *التدقیق فی سیر الطریق*، به تصحیح احمد اقتداری، انتشارات بهنشر، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- سفرنامه بخارا*، (مجهول المؤلف)، به اهتمام حسین زمانی، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳ ش.
- سهم الدوله بجنوردی، یار محمد خان، *سفرنامه*، به کوشش قدرت الله روشن زعفرانلو، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴ ش.
- شریعت زاده، سید علی اصغر، *فرهنگ مردم شاهرود*، مرکز نشر سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۵ ش.
- عیسوی، چارلز، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، نشر گستره، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- عمید الدوله، کیومرث میرزا، "روزنامه اتفاقیه شاهرود و بسطام در ۱۲۹۳ ق"، به کوشش سید علی آل داود، *تاریخ معاصر ایران*، کتاب چهارم، زمستان ۱۳۷۱ ش.
- فراهانی (بیانی)، "قواعد دفاتر و حساب"، به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، ج ۲۳.
- فروغ اصفهانی، محمد مهدی، *فروعستان*، به کوشش ایرج افشار، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۷۸ ش.

- کتابچه تشخیص جمع ولایات در هذه السنه بارس نیل ۱۳۲۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت، ۱۴۱۹۸.
- کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه اودئیل، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ۹۱۶۸.
- کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود سنه بارس نیل، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ثبت ۹۱۶۷.
- کرزن، جرج ناتیل، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غ. وحید مازندرانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۹ ش.
- لمتون، ا.ک.س، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر احمدی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- لینتن، ویلهلم، *ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی (۱۸۶۰-۱۹۱۹ م)*، ترجمه مریم میر احمدی، انتشارات معین، تهران، ۱۳۶۷ ش.
- مدرسی، یحیی و دیگران، *فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار قشون و نظمیه*، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- مستوفی، عبدالله، *شرح زندگانی من*، زوار، تهران، بی تا.
- معزی، حسام الدوله، *خاطرات*، به کوشش ایرج افشار، انتشارات ثریا، تهران، ۱۳۷۹ ش.
- مقصودلو، حسینقلی، *مخابرات استرآباد*، به کوشش ایرج افشار و رسول دریاگشت، نشر تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۳ ش.
- مک گرگر، سی. ام، *شرح سفری به ایالات خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵ م*، ترجمه اسدالله توکلی، آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۶۸ ش.
- ملگونف، گریگوری، *سفرنامه ملگونف به سواحل جنوب غربی دریای خزر*، تصحیح مسعود گلزاری، انتشارات دادجو، تهران، ۱۳۶۴ ش.
- ناصرالدین شاه قاجار، *سفرنامه خراسان*، انتشارات بابک، تهران، ۱۳۶۱ ش.
- روزنامه وقایع اتفاقیه*، ناشر کتاب خانه ملی با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۳ ش.
- یغمایی، اسماعیل، *جندق و قومس در اواخر دوره قاجار*، تصحیح عبدالکریم حکمت یغمایی، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۳ ش.

Basset, J., *Persia the land of Imam*, 1871-1885, Blackleson, 1887.

Conolly, A., *Journey to the Noth of India*, vol. 1, London, 1838.

Eastwick, E.b., *Journal of A Diplmate's, Three Years Residence in Persia*,^{2nd} ed., Tehran, 1955.

Ferrier, J. P., *Carvan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*, Karachi, 1976.

Fraser, J. B., *Narrative of Agourney in to Khorasan in the Years 1821-1822*, Dehli, 1984.

Kinneir, J. M., *Geograpical Memoir of the Persia Empire*, London, 1813.

Pollock, F. R., *Record of the march of mission to Sistan*, calcatta, 1873.